

11e JAARGANG — No. 1

1966

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

TWEEMAANDELIJKSE UITGAVE VAN DE
JHR. MR. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN STICHTING

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

¹/₂ JAARGANG — No. 1

Het Bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting is als volgt samengesteld:

Drs. J. W. de Pous, 's-Gravenhage, voorzitter; Drs. A. M. de Boo, Delft; Mr. W. de Bruijn, Voorburg; Dr. P. A. Elderenbosch, Amersfoort; Mevr. Mr. M. Grooten-van Boven, Amsterdam; D. J. Lambooy, 's-Gravenhage; Dr. C. H. Schouten, Oudewater; Drs. Joh. Boers, 's-Gravenhage, secretaris.

Vaste medewerkers van het „Christelijk Historisch Tijdschrift”: Lt.-Generaal b.d. M. R. H. Calmeyer, 's-Gravenhage; Mr. J. W. U. Doornbos, 's-Gravenhage; Ir. M. A. Geuze, Poortvliet; Mej. Mr. E. A. Haars, Breukelen; Prof. Dr. J. W. van Hulst, Amsterdam; C. J. van Mastrigt, Zeist; Prof. Dr. G. C. van Niftrik, Amsterdam; Drs. A. D. W. Tilanus, Arnhem.

REDACTIE- en ADMINISTRATIE-ADRES:

Wassenaarseweg 7, Den Haag, Telefoon 24 96 07

UITGEVER:

N.V. voorheen Van Keulen Periodieken,

Den Haag, telefoon (070) 836956

Alle opgaven van abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te zenden aan het administratie-adres: Wassenaarseweg 7, Den Haag. Advertentie-opdrachten aan de uitgever.

Abonnementsprijs f 5,50 per jaar, bij vooruitbetaling. Donateurs van de Jhr. Mr. de Savornin Lohman Stichting (minimum contributie f 7,50 per jaar) ontvangen het blad gratis. Giro-nummer t.n.v. Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting, Den Haag: 60.45.00.

Studenten-abonnementen f 2,50 per jaar. Losse nummers f 1,50.

Inhoud van dit nummer:	pag.
<i>Mr. H. Mulderije,</i>	
Herziening van het echtscheidingsrecht	1
<i>Prof. dr. J. W. van der Hulst,</i>	
Problemen der associatie ingevolge art. 238	
van het E.E.G.-verdrag	9

HERZIENING VAN HET ECHTSCHEIDINGSRECHT

EEN RAPPORT

Het is al een tweetal jaren geleden dat het bestuur van de Jhr. A. F. de Savornin Lohman Stichting de wens te kennen gaf tot samenstelling van een commissie te geraken om bovengenoemd vraagstuk te bezien en daarover te rapporteren, bepaaldelijk vanuit de protestants-christelijke visie. De leidende gedachte daarbij was de zekerheid dat, hoe moeilijk dit vraagstuk ook moge liggen, bij de verdere behandeling der herziening van Boek I van het Burgerlijk Wetboek, het echtscheidingsvraagstuk niet onaangeroerd zal kunnen blijven.

Het kostte moeite tot zodanige samenstelling te geraken vooreerst omdat bij vraagstukken als deze, vrijwel altijd beroep moet worden gedaan op lieden wier tijd al zwaar be- of overbelast is, voorts ook omdat het moeilijk bleek een competente voorzitter te vinden, die zich met de leiding wilde belasten. Tenslotte gelukte dit en kon in de hierna vermelde samenstelling de Commissie aan het werk gaan. Haar concept-rapport werd op verzoek van het bestuur der Stichting ter lezing gegeven aan Jkvr. Mr. C. W. I. Wittewaal van Stoetwegen, Mr. J. Boor te Bussum en Mr. P. van Empel te Middelburg om het aan een kritisch onderzoek te onderwerpen, op wier antwoorden wij later, als nog andere opmerkingen zullen zijn ingekomen, willen terugkomen.

Het rapport der Commissie moge bij de straks te verwachten discussies van enig nut blijken te zijn.

februari 1966

Mr. H. Mulderije

Rapport der Commissie, samengesteld in opdracht van het bestuur der Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting te 's-Gravenhage, inzake herziening van het echtscheidingsrecht. 1)

1. In het navolgende geeft de Commissie het resultaat van het in haar midden gepleegde overleg, hoe vanuit de protestants-christelijke visie enkele kardinale vragen met betrekking tot de herziening van het echtscheidingsrecht op verantwoorde wijze zouden kunnen worden beantwoord. Uit de talrijke vraagstukken, die hierbij aan de orde komen, deelt zij een keuze, het als haar opdracht ziende enige richtlijnen te geven, die bij de toekomstige behandeling in de Staten-Generaal voor de C.H.-afgevaardigden tot voorlichting zouden kunnen dienen. 2)

Alimentatievragen samenhangende met pensioenverlies door de vrouw, fiscale vraagstukken, regeling van het ouderlijk gezag na echtscheiding, altemaal vragen die in ruimer verband met echtscheiding samenhangen, heeft de Commissie omdat het daarbij om zelfstandige vraagstukken van huwelijksgoederen- en voogdijrecht gaat, niet in haar beschouwingen betrokken. Wel is aan procesrechtelijke vragen aandacht gewijd, voor zover zij zeer nauw met een materieel-rechtelijke herziening samenhangen.

De gedachten, ten grondslag liggende aan voorschriften tot het tegengaan van lichtvaardige huwelijkssluiting zoals die in Zweden bestaan (medische expertise), acht de Commissie nog te weinig ingeburgerd in de Nederlandse volksovertuiging, dan dat zij tot overweging daarvan reeds thans aanleiding heeft kunnen vinden.

2. De kardinale vraag is dan deze, of de echtscheidingsgronden van art. 264 B.W. „overspel, kwaadwillige verlating, veroordeling wegens misdrijf tot een vrijheidsstraf van 4 jaren of langer na het huwelijk uitgesproken, zware verwondingen of zodanige mishandeling door de ene echtgenoot jegens de andere gepleegd waardoor diens leven wordt in gevaar gebracht of waardoor hem gevaarlijke verwondingen zijn toegebracht”, verruiming behoeven door aanvaarding als grond van de zó ernstige of grondige ontwrichting of onheilbare tweespalt, dat handhaving der huwelijksverbintenis redelijkerwijze van de echtelieden of een nunner niet kan worden verlangd, een vraagstuk dat gedurende de laatste 20 jaren in het brandpunt der discussies heeft gestaan.

In het rapport „Echtscheiding” van de Prof. Mr. B. M. Teldersstichting (1960) 3) wordt geadviseerd tot aanvaarding van deze grond, omschreven als grondige ontwrichting van het huwelijk ter aanvulling der oostaande (bl. 78), waarbij het aan de rechtspraak wordt overgelaten

daaraan inhoud te geven, terwijl in het twee jaren later gepubliceerde Rapport van de Gezinsraad over het Echtscheidingsvraagstuk, ingesteld door de „Stichting Nationale Contact Commissie voor Gezinsbelangen” de grondige ontwrichting als enige grond tot echtscheiding wordt aanbevolen. 4)

Dat geleidelijk de gedachten uitgaan naar aanvaarding van de grondige ontwrichting, blijkt evenzeer uit het rapport 1963, geschrift no. 127 van het R.K. Centrum voor Staatskundige Vorming „Herziening van het Echtscheidingsrecht”, bedoeld als antwoord op het Verslag van de hierna genoemde Gespreksgroep, in welk rapport op blz. 21 wordt gezegd:

„het wordt dus enerzijds wat meer geven — echtscheiding bij grondige ontwrichting, ook als een der thans in de wet opgenomen gronden niet bestaat — en anderzijds inperking, nl. geen echtscheiding al zijn er feiten die volgens de huidige wet echtscheidingsgrond opleveren, indien er geen grondige ontwrichting is en herstel van de breuk mogelijk lijkt”.

Dit oordeel is het resultaat van de overwegingen van een deel van de Centrum-Commissie, aangeduid als groep A omdat zich twee stromingen openbaarden, die elk tot een ander oordeel kwamen (bl. 13).

Groep B nl. (bl. 26) kwam tot een afwijkend standpunt meer gericht op behoud van de bestaande gronden, doch op uitbouw van de scheiding van tafel en bed, ofschoon de drang tot hervorming, in zoverre de behartiging van het algemene welzijn zulks gewenst maakt, ook van Katholieke zijde aanvaardbaar wordt verklaard (bl. 30). 5)

Onze Commissie is na uitvoerige discussie in meerderheid tot de conclusie gekomen dat — mede omdat het tot een oplossing komen dringende noodzaak wordt — de grondige ontwrichting in zoverre als aanvullende echtscheidingsgrond naast overspel moet worden aanvaard, dat de andere dan overspel in art. 264 B.W. met name genoemde gronden, kunnen vervallen. Daarbij dient den Rechter vrijheid te worden gelaten de eis te ontzeggen als de ontwrichting geheel of grotendeels aan de eisende partij moet worden geweten; vg. ook het rapport „Herziening”, bl. 22. De Commissie ontveinst zich niet, dat het een zwaar beroep op de rechter betekent om aan het begrip „grondige ontwrichting” inhoud te geven en tot maatschappelijk verantwoorde beslissingen te komen met name wanneer er wel van grondige ontwrichting moet worden gesproken en wanneer niet. Echter meent zij dat de vragen hier niet anders of veelal niet moeilijker zullen liggen dan bij die omtrent buitensporigheden, mishandelingen en grove beledigingen tussen echtgenoten bedoeld in de scheiding van tafel en bedprocedure, bij geschillen omtrent toewijzing van ouderlijk macht of voogdij, bij adoptiebeslissingen, e.d.

Gelijk in deze materie veelal het geval is kon hierover ook in onze

Commissie geen overeenstemming bereikt worden. Twee harer leden, — zich aansluitende aan het Verslag van de informele in 1957 op initiatief van Min. Samkalden bijeengebrachte „gespreksgroep” en in 1961 in opdracht van Min. Beerman openbaar gemaakt — verklaren zich tegenstander, voornamelijk wijl het voor de rechter een ondoenlijke taak is te achten tot een bevredigende beslissing te komen omtrent de vraag of zodanige ontwrichting moet worden geconstateerd dat handhaving der echtverbintenis van de echtelieden of een hunner niet meer kan worden verlangd. Het ware — zo oordelen zij — op de rechter een last leggen, die geen mens met betrekking tot anderen vervullen kan. De overige leden der Commissie onderschrijven deze bezwaren niet en achten die al te zwaar geaccentueerd.

3. Het handhaven van overspel als met name genoemde grond acht de Commissie juist, omdat de christelijke zedeleer en het hoge goed, hetwelk het huwelijk voor de mens betekent 6), dat eisen; alsook omdat het plegen van overspel niet altijd grondige ontwrichting van een huwelijk hoeft te betekenen.

Het moeilijke vraagstuk van geestesziekten en sexuele afwijkingen 7), heeft tot een uitvoerige discussie in onze Commissie aanleiding gegeven.

Zij kwam tot de conclusie dat het niet juist ware ongeneeslijke geestesziekten als afzonderlijke grond naast grondige ontwrichting in de wet op te nemen. Daarbij leverde een punt van ernstige twijfel de vraag of een aaneengesloten verblijf voor een aantal jaren in een gesloten inrichting voor geesteszieken als zelfstandige grond tot echtscheiding in aanmerking zal moeten komen. Denkbaar ware — en deze gedachte wordt gesteund door de medische leden onzer Commissie — dat bij het onderbrengen van geestesziekten onder de grondige ontwrichting, waarbij de verstekprocedure uitgesloten behoort te blijven voor degene die in een gesloten inrichting worden verpleegd, een verblijf van tenminste drie jaren tot neveneis moet worden gesteld.

De tegenwoordige psychiatrische onderzoekingsmethoden namelijk maken het in vele gevallen mogelijk met redelijke zekerheid uit te maken of een patiënt als blijvend geestelijk gestoord moet worden beschouwd, dan wel geneesbaar kan worden verklaard. Een medisch rapport zal in de gevallen van geestesziekten uitkomst moeten brengen.

Onvermeld mag overigens niet blijven dat een onzer Commissieleden geestesziekten, ook ongeneeslijke, niet als echtscheidingsgrond wil zien aanvaard, met uitzondering van die gevallen waarin een der huwelijkspartners gedurende een aaneengesloten verblijf van vijf jaren of langer in een gesloten inrichting is verpleegd, zulks op grond van het feit dat de andere partij zich alsdan een onevenredig zware last ziet opgelegd.

Sexuele afwijkingen, impotentie, homosexualiteit e.d., meent de Commissie unaniem, anders dan de Gespreksgroep, par. 8, onder grondige ontwrichting te moeten brengen, voor zover zij ongeneeslijk moeten worden geacht. Soms, aldus het gevoelen van de medische leden onzer Commissie, kan genezing worden bereikt bijv. in een aantal gevallen van impotentie, door een adaequate behandeling.

4. Aanvaarding van grondige ontwrichting moet medebrengen dat de verstekprocedure zoals die thans bekend is, met name bij buitengerechtelijk erkend overspel, niet gehandhaafd mag blijven. Dit betekent echter niet dat onze Commissie het uitspreken van echtscheiding na verstekverlening algeheel zou willen zien uitgesloten, of dat in alle gevallen verplichte bewijslevering zou moeten worden voorgeschreven, welke laatste zij zeer zeker niet wenst. De beslissing hierover blijve van geval tot geval aan de rechter toevertrouwd zoals het in procedures tot ontkenning van wettigheid reeds nu is. De Commissie stelt zich namelijk resultaat voor van een over en weer horen der partijen ter verzoeningscomparitie, waar verschijning *verplicht* moet worden voorgeschreven en van welke verschijning alsmede van hetgeen door partijen wordt verklaard een proces-verbaal vervolgens door hen moet worden getekend. Bij de latere behandeling voor de Kamer der Rechtbank blijft de bewijskracht te harer beoordeling, met de mogelijkheid ook ambtshalve aanvullende bewijslevering op te dragen. Denkbaar is bij voldoende waarborg dat de Rechtbank bij verstek vonnis wijst.

In elk geval echter behoort de mogelijkheid een huwelijk door onderling goedvinden te ontbinden uitdrukkelijk bij de wet uitgesloten te blijven en dan zó, dat die uitsluiting ook zin en inhoud heeft.

5. In verschillende rapporten over het echtscheidingsvraagstuk is aan de orde gesteld de wenselijkheid van vertraging der procedure, een vertraging die van de overigens niet ingevoerde wet van 1955 tot het tegengaan van lichtvaardige echtscheidingen het hoofdbestanddeel uitmaakt.

Tegen de vertraging, die het verplicht mengen van de Gezinsraad in echtscheidingsprocedures zonder uitzondering, medebrengt — daar gelaten of in voldoende getale competente raden zouden zijn te vormen — is naderhand bezwaar gerezen. Het termijnenvraagstuk heeft meerdere kanten. Vooreerst kan de vraag worden gesteld, die in ons land tot dusverre weinig aan de orde is geweest, of niet mag worden geëist dat een huwelijk een zekere tijd heeft geduurd alvorens ontbinding door echtscheiding kan worden nagestreefd. 8)

Onze Commissie is van oordeel dat dit inderdaad het geval is, omdat een zekere aanloopperiode noodzakelijk is gedurende welke de partners gelegenheid hebben zich aan elkander aan te passen. Ook

ontbreekt bij vele jongeren dikwijls het besef van de ernst en het gewicht der huwelijksluiting, een euvel dat de huidige echtscheidingspraktijk in de hand werkt. In onze Commissie is een termijn van één tot drie jaren genoemd met discussie over het detailpunt of dit voor elke scheidingsgrond met name ook in geval van gepleegd overspel, moet gelden. Het eindresultaat luidt dat een bepaling in de wet wenselijk wordt geacht, krachtens welke partijen niet ontvankelijk zijn in een vordering tot echtscheiding ongeacht de grond waarop zij die baseren, zolang niet tenminste één jaar is verstreken sinds de burgerlijke voltrekking van het huwelijk, behoudens door de rechter in exceptiegevallen te verlenen dispensatie.

6. Wat de termijnen in de procedure betreft, ware denkbaar aan de rechter de bevoegdheid te verlenen verlof te geven tot dagvaarding op termijn, wanneer zulks hem in het belang van partijen of een hunner juist of wenselijk lijkt. De Commissie gevoelt voor deze mogelijkheid maar dan met de restrictie, dat de opschorting een termijn van zes maanden niet mag overschrijden.

7. Ter discussie is in dit verband voorts gekomen of ook het belang der minderjarige kinderen, zo die er zijn, bepaaldelijk door de rechter moet worden getoetst bij de vraag of toestemming tot het instellen ener actie zal worden verleend. 9)

Onze Commissie is van oordeel, dat het met de christelijke overtuiging strookt om zich van deze belangrijke vraag in het bijzonder reenschap te geven. Soms kan het belang der kinderen eisen dat een scheiding zo snel mogelijk wordt geëffectueerd, dan weer dat de ouders bij elkander blijven. Aan de in het civiele kinderrecht voorkomende regelingen van adoptie, ontheffing en ontzetting, herstel in de ouderlijke macht, e.d. zou kunnen worden aangehaakt.

De Commissie geeft de voorkeur aan een formulering dusdanig, dat de rechter machtiging verleent, mits het belang der kinderen zich daartegen niet verzet en hij verplicht wordt te verklaren zich van dat belang bepaaldelijk rekenschap te hebben gegeven.

8. Zoals uit het voorgaande volgt, heeft onze Commissie gemeend van het instituut der echtscheiding als wettelijk gegeven te moeten uitgaan, hoezeer het als een kwaad is te beschouwen waarvan de toepassing hoge uitzondering moet blijven.

Verwezen zij naar het prachtige doch helaas te weinig bekende rapport, samengesteld in 1951/52 in opdracht van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk „Burgerlijk en Kerkelijk Huwelijk naar reformatorische opvatting”, met name naar hfdst. V daarvan.

De statistische gegevens over de laatstbekende jaren 1959 tot 1963,

wijzen voor echtscheiding een vrijwel constant getal per 10.000 der gemiddelde bevolking uit van 4,9 en in totale aantallen 5530, 5672, 5704, 5711 en 5851. In het rapport van de Gezinsraad bl. 15 vg., zijn nadere bijzonderheden omtrent de echtscheidingsfrequentie in ons land over vroegere jaren te vinden.

December 1965.

- 1) De Commissie bestond uit: Mr. M. B. van de Werk, vice-president der Arrondissements-Rechtbank te Utrecht, lid van de Centrale Adoptieraad, bewerker van het Handboek Kinderrecht van Mr. H. de Bie, voorzitter; Mr. A. C. W. Beerman, advocaat te Rotterdam; Dr. P. A. Elderenbosch, Ned.-Hervormd predikant te Amersfoort; Mevrouw Mr. T. Grooten—van Boven, advocaat te Amsterdam; Dr. Joh. van der Spek te 's-Gravenhage, oud-Geneesheer-Directeur der psychiatrische inrichting „Maasoord”; Dr. F. J. Tolsma te Poortugaal, psychiater, Geneesheer-Directeur van het Deltaziekenhuis der Gemeente Rotterdam en Mr. H. Mulderije, advocaat te Amsterdam, lid-secretaris. Bij de notulering heeft Mr. J. Plantenga te Amsterdam aan de Commissie goede diensten bewezen.
- 2) Laatstelijk heeft Mr. J. C. van Sandick, griffier der Arrondissements-Rechtbank te Groningen, in het Ned. Jur. Blad 1965, nummers 27, 28: „Echtscheiding, wat nu?” met bronnenvermelding en samenvattingen daarvan, „de balans opgemaakt der beschouwingen en publicaties” uit de latere jaren en concludeert in een grondige studie voor een deel overeenkomstig hetgeen onze Commissie hierna sub 3 betoogt. Dat de Staten-Generaal naar hij schrijft, „de Wet tot het tegengaan van lichtvaardige echtscheidingen zo vlot aanvaard zou hebben” (blz. 541) is een misvatting; men vergelijke Bijlagen Hand. Ite Kamer 1951—1952, 848, stuk nr. 5, nr. 2021—2071, 64st. tegen 12st. (Min. Mulderije) en Ie Kamer 1954—1955, nr. 2243, 24st. tegen 15st. (Min. Donker), met in totaal 14 sprekers.
- 3) Uitg. M. Nijhoff, no. 6 van de reeks Geschriften der Stichting. In bijlage I zijn gegevens omtrent het vraagstuk de ons omringende landen betreffende, te vinden, blz. 106 vgl.
- 4) Uitg. Ned. Staatsdrukkerij 1962, blz. 39.
- 5) Een bespreking van dit rapport door het lid van de Hoge Raad Mr. Ch. Petit, is te vinden in Rechtsgeleerd Magazijn-Themis 1965, blz. 273.
- 6) „gave en opdracht van God” aldus het rapport in opdracht van de Synode der Ned.-Hervormde Kerk samengesteld en hierna in 8 genoemd, op verscheidene plaatsen.
- 7) Verwezen zij naar de studies van Dr. F. J. Tolsma en Mr. M. B. van de Werk, geestesziekte en echtscheiding in „Soteria”, orgaan van de Prot. Chr. Artsen Organisatie in Nederland, van mei 1964, blz. 70 en 77.
- 8) In de december-aflevering 1964, blz. 16, van Rééducation, Revue française de l'enfance, verklaart Pierre Savinaud, kinderrechtser te Parijs zich voorstander van een gebod van echtscheiding zolang een huwelijk niet drie jaren heeft geduurd, wat in Engeland geldt behoudens afwijkende toestemming van de rechter.
- 9) In het rapport van de Gezinsraad 1962 blz. 55, wordt wel aandacht gewijd aan de kinderen in verband met een dreigende scheiding, doch is bovenbedoelde vraag niet in de overwegingen betrokken geweest.

PROBLEMEN DER ASSOCIATIE INGEVOLGE ARTIKEL 238 VAN HET E.E.G.-VERDRAG (ZONDER AFRIKA)

*Referaat gehouden op de studiedagen van de christen-democratische
Fractie van het Europees Parlement, Rouaan 1965.*

door Johan W. VAN HULST

Lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal
Ondervoorzitter van de Christen-democratische Fractie
van het Europees Parlement

I. ALGEMENE INLEIDING

1. De rechtsgrond

Het nieuwe Europese recht, dat bezig is zich op grond van de Verdragen van E.G.K.S., Euratom en E.E.G. te ontwikkelen, heeft in zijn nog jonge geschiedenis reeds aan enkele duidelijke gevaren het hoofd moeten bieden.

Een der ernstigste gevaren is wel, dat zich in de deelnemende staten zes jurisprudenties gaan ontwikkelen, die onderling niet alleen verschillend zijn, maar die vooral onderling tegenstrijdig zijn.

Het is voor de toekomst van de Gemeenschappen van het allergrootste belang, dat de nationale jurisprudenties zó „Europees” zijn afgestemd, dat de verdragspartners niet alleen vanuit de gemeenschappelijke Verdragen, maar ook vanuit gelijkgerichte jurisprudenties van deze Verdragen, arbeiden aan de wording van het nieuwe Europa.

Indien dit niet het geval is, dan dreigt het gevaar, dat verschillende landen, zich beroepende op de Verdragen, nochtans vanuit een eigen nationale visie op deze Verdragen de opbouw van het nieuwe Europa belemmeren, het „open” karakter van de Gemeenschap schaden, en al-

dus een situatie scheppen, die niet beantwoordt aan hetgeen de verdragspartners van het begin af aan gewild hebben.

Op het ogenblik zullen onze beschouwingen gaan over artikel 238 van het E.E.G.-Verdrag, waarin gehandeld wordt over de mogelijkheid van associatie van de Gemeenschap met een derde staat, een staten-unie of een internationale organisatie. Dit betekent, dat de associatie voor de zes landen van de Gemeenschap een rechtsgrond heeft, al zal uit deze uiteenzettingen blijken, dat de nationale uitleggingen die aan dit artikel gegeven kunnen worden, verschillend kunnen zijn, zodat het woord „problemen”, dat in de titel van deze uiteenzetting voorkomt, stellig gerechtvaardigd is.

De rechtsgrond voor associatie wordt ook gevonden in artikel 206 van het Euratom-Verdrag, dat gelijkluidend is aan artikel 238 van het E.E.G.-Verdrag. Het E.G.K.S.-Verdrag bevat daarentegen geen bepalingen betreffende de associatie met derde landen, al zijn er terdege mogelijkheden tot verdragen met derde landen, waarin „samenwerking” of zelfs „onafgebroken samenwerking” mogelijk wordt gemaakt. Zo werd reeds in 1954 met het Verenigd Koninkrijk een overeenkomst gesloten, waarin een onafgebroken samenwerking werd geregeld. Op zichzelf zou men hier van een soort „associatie” kunnen spreken, hoewel het gebruik van deze terminologie verwarrend kan werken.

Daar in deze verhandeling het verzoek om associatie vergeleken zal worden met het verzoek om het volledig lidmaatschap, moet hier ook de *rechtsgrond* van deze aanvragen worden aangegeven.

Voor het verzoek om het volledig lidmaatschap is in elk der drie Verdragen een rechtsgrond aanwezig; deze geldt echter uitsluitend voor *Europese* landen, hetgeen bij de associatie niet het geval is. Wij noemen als rechtsgrond: artikel 98 van het E.G.K.S.-Verdrag, artikel 237 van het E.E.G.-Verdrag en artikel 205 van het Euratom-Verdrag.

Het is voor de jurisprudentie van de genoemde artikelen van het grootste belang, dat in de preambules van de Verdragen van Rome de andere volkeren van Europa worden opgeroepen zich aan te sluiten bij het jonge pogen van zes Europese staten om de doelstellingen van de Gemeenschap te verwezenlijken.

Dit betekent dat een *vraag* om lidmaatschap of om associatie in wezen een *antwoord* is op een uitnodiging die in de Verdragen van Rome tot de andere Europese volkeren wordt gericht. Het eerste initiatief ligt dus in de Verdragen. Daarmede is het open karakter van de Gemeenschap dwingend en duidelijk bepaald.

Oppervlakkig gezien heeft het dus de schijn, dat we hier met een betrekkelijk eenvoudige zaak te doen hebben. Dit is echter stellig niet het geval. We moeten hier integendeel van een „problematiek” spreken.

Lang niet iedere aanvraag is voor inwilliging vatbaar. Het land dat de aanvraag tot de Raad van Ministers richt, zal aan een reeks voorwaarden moeten voldoen aler deze Raad, na het advies van de executieve te hebben ingewonnen, met eenparigheid van stemmen kan beslissen.

Zou een associatie-aanvraag op formele juridische gronden niet ingewilligd kunnen worden, dan voorziet artikel 236 van het E.E.G.-Verdrag in de mogelijkheid tot wijziging. In artikel 238 wordt op deze mogelijkheid nadrukkelijk gewezen. Wel moge eraan herinnerd worden, dat wijzigingen krachtens artikel 236, overeenkomstig de grondwettelijke bepalingen van de lid-staten, moeten worden bekrachtigd.

2. *De concipiëring der voorwaarden*

Wij zagen dat een *vraag* aan de Raad van Ministers om te komen tot het lidmaatschap of tot een associatie met de E.E.G. een *antwoord* was op een uitnodiging die in de preambule van de Verdragen van Rome expliciet gesteld is. De aanvraag heeft dus een rechtsgrond. Maar de aanvragende staat kan op grond van de Verdragen niet stellen, dat het zijn recht is, dat de aanvraag ingewilligd wordt. De aanvraag kan op grond van het nieuwe Europese recht ook afgewezen worden. Dit kan reeds op zuiver formele gronden. In de Raad van Ministers is namelijk in deze materie eenstemmigheid vereist. Verzet een der staten zich — op welke gronden dan ook — tegen een aanvraag, dan is dit een recht, dat nadrukkelijk in de Verdragen is vastgelegd.

Toen de aanvraag om het volledig lidmaatschap van het Verenigd Koninkrijk door de tegenstem van één land geen voortgang kon vinden, kon men niet zeggen, dat het Europese recht was geschonden, daar de voorwaarde der eenstemmigheid nadrukkelijk door alle landen van de Gemeenschap is bekrachtigd. Wel moet in deze en in dergelijke gevallen met grote ernst de vraag gesteld worden, of een bepaald nationaal belang wel zó zwaar mag wegen, dat men naar dit formele middel moet grijpen (dat nochtans als rechtsgrond onaantastbaar blijft) om de aanvraag terug te wijzen, en daardoor de vraag op te roepen, of men nog wel *con amore* staat achter de uitnodiging, gericht tot andere volkeren, die toch zo duidelijk in de preambule der Verdragen gesteld is.

Wij dienen thans na te gaan, welke normen gehanteerd moeten worden om een aanvraag tot toetreden of tot associatie te beoordelen.

Het is begrijpelijk dat het Verslag-Birkelbach, dat handelt zowel over de toetreding als over de associatie, uitvoerig ingaat op de politieke voorwaarden. Ten aanzien van het volledig lidmaatschap moeten de politieke voorwaarden als zeer verregaand worden gekwalificeerd. Er is een absolute eis voor een democratische staatsvorm van een op politieke vrijheid gebaseerd staatsbestel.

Het genoemde verslag laat aan duidelijkheid niets te wensen over als het zegt, dat staten, waarvan de regeringen geen democratische legitimatie bezitten en waarvan de volkeren noch rechtstreeks noch door middel van vrij gekozen vertegenwoordigers aan de politieke wilsvorming medewerken, er geen aanspraak op kunnen maken opgenomen te worden in de kring van de volkeren die in de Europese Gemeenschap zijn verenigd.

Het verslag-Birkelbach toont echter ten aanzien van de politieke voorwaarden, die bij een associatie-aanvraag gesteld moeten worden, een merkwaardige reserve. In feite blijft dit probleem in bedoeld verslag geheel onopgelost.

De concrete vraag ten aanzien van een eventuele associatie is, welke houding aangenomen moet worden tegenover Europese landen, die niet voldoen aan de politieke voorwaarden voor volledige toetreding. Het verslag stelt slechts, dat dit een zeer netelige vraag is *die niet in algemene zin kan worden beantwoord*. „Een nauwkeurig onderzoek van geval tot geval verdient hier ongetwijfeld aanbeveling. De deelnemende staten dienen dit onderzoek met omzichtigheid ter hand te nemen”.

Hier wordt dus een jurisprudentie van artikel 238 gegeven, die een oriëntatie naar vele zijden open laat. Een der facetten die naar onze mening stellig in de oordeelsvorming betrokken moet worden is de volgende.

De vraag moet namelijk onder ogen gezien worden, of in een land, dat om politieke redenen het volledig lidmaatschap niet kan verwerven, een eenheid in politiek denken gevonden wordt tussen de regering enerzijds en het volk anderzijds. Als de regering dictatoriaal is ingesteld, terwijl het volk duidelijke democratische tendensen vertoont, dan dient een associatie-aanvraag niet zonder meer afgewezen te worden, maar dan is er aanleiding om het onderzoek „met omzichtigheid ter hand te nemen”.

Ook andere voorwaarden verdienen ernstige overweging.

Betrekkelijk eenvoudig liggen de geografische voorwaarden. Volgens artikel 237 van het E.E.G.-Verdrag, artikel 205 van het Euratom-Verdrag en artikel 98 van het E.G.K.S.-Verdrag kunnen slechts Europese staten het volledig lidmaatschap van de Gemeenschap verwerven. De jurisprudentie van artikel 238 van het E.E.G.-Verdrag levert o.i. echter geen moeilijkheden op: de associatie staat ook voor niet-Europese landen open. De toevoeging in het verslag-Birkelbach, dat met de Gemeenschap slechts landen worden geassocieerd „die ruimtelijk met de Gemeenschap verbonden zijn”, heeft in het licht van de associëring der Afrikaanse staten haar zin vrijwel geheel verloren.

Nauwkeurig zal moeten worden overwogen, welke economische overwegingen een land ertoe hebben gebracht een associatie-aanvraag in te dienen.

Interesseert het aanvragende land zich uitsluitend voor die artikelen uit de Verdragen, die voor dat land zelf voordelig zijn? Beperkt de associatie-aanvraag zich in feite tot de mogelijkheid van een douane-unie, of wordt gestreefd naar de veel ingrijpender vrijhandelszone? Het moet toch duidelijk zijn, dat een vrijhandelszone met een te associëren land voor de Gemeenschap veel belangrijker consequenties met zich meebrengt. Over het algemeen zal de economie van het land, dat de associatie met de Gemeenschap aangaat in de vorm van een vrijhandelszone, daarvan de gunstige gevolgen ondervinden. De vraag is echter gerechtvaardigd, of daardoor niet op een of andere wijze de belangen van de Gemeenschap geschaad worden. Door de vrijhandelszone verkrijgt namelijk de betrokken staat toegang tot de gemeenschappelijke markt, waar echter niet tegenover staat de verplichting om het gemeenschappelijk buitentarief ten opzichte van derde landen toe te passen.

Mede hierdoor zal de Gemeenschap haar reserves moeten hebben ten aanzien van staten, die in hun associatie-aanvraag eigenlijk uitsluitend het verkrijgen van een vrijhandelszone beogen. Het beginsel der douane-unie wordt hiermede principieel doorbroken, terwijl het gemeenschappelijk buitentarief voor het betrokken gebied in feite zijn door de zes landen aanvaarde geldigheid verloren heeft.

Ten aanzien van de *toetreding* van derde landen zal de Gemeenschap eisen moeten stellen ten aanzien van de wijze, waarop het aanvragende land het sociale vraagstuk in zijn land wenst op te lossen.

Met betrekking tot de sociale harmonisatie is dit een voorwaarde, waarop onder geen beding afgeweken kan worden. Ook hier geldt, dat bij een associatie-aanvraag deze eis niet in deze vorm gehandhaafd dient te worden. Wel zouden wij ook hier de norm ingevoerd willen zien, dat in het aanvragende land *een sociale tendens* zichtbaar is, die parallel loopt met het sociale beleid in de Gemeenschap. Is de sociale tendens van het aanvragende land tegengesteld aan die der Gemeenschap, dan wordt daardoor aan de associatie-aanvraag een extra moeilijkheid in de weg gelegd.

Bij een aanvraag tot *toetreding* zal de Gemeenschap fundamenteel moeten ingaan op de vragen, hoe in het aanvragende land de politiek ligt ten aanzien van de landbouw, het vrije verkeer van personen, diensten en kapitaal, de industriële ontwikkeling, het vervoer, enzovoort. Ook hier is het duidelijk, dat met betrekking tot een *associatie-aanvraag* andere normen gehanteerd moeten worden. Niettemin geldt voor al deze sectoren *mutatis mutandis* hetgeen gezegd is naar aanleiding van

het sociale beleid. Als het land dat een associatie-aanvraag indient, op het terrein van landbouw, vervoer, industriële ontwikkeling e.d. een politiek voert, die de belangen van de Gemeenschap schaadt, dan zullen deze punten in de behandeling van de aanvraag als ernstig beschouwd moeten worden.

Het standpunt in het verslag-Birkelbach ingenomen, dat eigenlijk elk geassocieerd land een lid-staat „in nuce” is, lijkt ons echter tè theoretisch en ten overstaan van de feiten moeilijk houdbaar. De gecompliceerdheid van de internationale verhoudingen en van de internationale verdragen zal een aantal staten het volledig lidmaatschap niet doen begeren. Niettemin zou het èn het belang der Gemeenschap èn dat van het derde land kunnen zijn, dat een eventuele associatie-aanvraag wordt ingewilligd.

ZIELSZORG IN HET NIEUWE TESTAMENT

DR. M. H. BOLKESTEIN

De schrijver heeft een leemte in de bestaande litteratuur willen opvullen. Het is opmerkelijk, dat noch in het Nederlands, noch in het Engels of Duits, een studie over de zielszorg in het Nieuwe Testament bestaat. Toch is de zielszorg een belangrijk onderdeel van het werk van de kerk. Een onderzoek naar de zielszorg in het Nieuwe Testament mag dus niet overbodig geacht worden.

De hier geboden studie valt in twee hoofddelen uiteen. In het eerste wordt een overzicht gegeven van de zielszorg van Jezus, zoals de evangeliën daarover spreken. Het is voornamelijk het beeld van de Herder, dat wordt geanalyseerd.

In het tweede deel worden de gegevens, die het Nieuwe Testament verschaft over de zielszorg van Jezus' getuigen, samengebracht en in een overzichtelijk verband gegroepeerd. Verschillende werkwoorden belichten dit zielszorgelijke werk. Zij worden stuk voor stuk onderzocht en tonen achtereenvolgens allerlei aspecten van de zielszorg van Jezus' getuigen. Daarna wordt de weg, die zij in hun zielszorg gaan, getekend. Vervolgens wordt de vraag gesteld, wie de zielszorg hebben gedragen. In het hoofdstuk, dat aan deze vraag gewijd wordt, worden de verschillende subjecten van de werkwoorden, die het Nieuwe Testament voor zielszorg kent, nader besproken. In een laatste hoofdstuk worden voorbeelden van de zielszorg der apostelen gegeven.

Een korte epiloog, waarin enkele lijnen naar de vragen van onze tijd worden getrokken, besluit het boek.

De schrijver legt in de aantekeningen, die het boek besluiten, verantwoording af van allerlei beslissingen, die hij heeft moeten nemen. Toch is het boek niet alleen voor wetenschappelijke doeleinden geschreven. Het is juist de bedoeling van de schrijver geweest, ook anderen, die bij de zielszorg betrokken zijn, te bereiken. Hij heeft daarom vreemde woorden vermeden en alle wetenschappelijke discussie geheel naar de aantekeningen verwezen. Zo heeft hij een zo groot mogelijk publiek willen dienen.

Gebonden 132 pagina's f 9,50.

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

N.V. VOORHEEN VAN KEULEN PERIODIEKEN

POSTBUS 2067 — TEL. 070—836956* — DEN HAAG

MOETEN KLEINE KINDEREN WORDEN GEDOOPT ?

Ds. A. M. Lindeboom

Nu in deze tijd hier en daar het verschijnsel van herdoop voorkomt, en, naar het gerucht gaat, zelfs predikanten ten aanzien van de kinderdoop aarzelen, heeft ds. A. M. Lindeboom uit Stap-horst er goed aan gedaan in bovengenoemde pocketuitgave de vraag naar de kinderdoop opnieuw onder de ogen te zien.

Aanleiding voor de schrijver was een vraag over de kinderdoop die voor een vragenrubriek bij hem binnenkwam. Dit was voor ds. Lindeboom het ogenblik waarop hij besloot en exegetisch en kerkhistorisch de kinderdoop opnieuw in studie te nemen. Het resultaat daarvan wordt in het boekje „Moeten kleine kinderen worden gedoopt ?” hierbij algemeen verkrijgbaar gesteld.

Het aantrekkelijke van dit geschrift is bovendien dat het zeer eenvoudig geschreven is, en toch degelijk op alle vragen ingaat. Vandaar dat het ook voor vele doeleinden geschikt is.

Dit boekje maakt en door het belangrijke onderwerp zelf, en door de eigen aanpak van de schrijver, een goede kans om in heel Nederland een der best gelezen geschriften over de boodschap van de bijbel te worden.

Als bewijs moge het feit blijken, dat reeds nú een geheel bijgewerkte 3e druk moet verschijnen !

124 pagina's omslag in twee-kleurendruk f 3,55

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij :

N.V. VOORHEEN VAN KEULEN PERIODIEKEN

Laan van Nieuw Oost-Indië 271 — Den Haag

SCHOLEN EN SCHOOLMEESTERS ONDER WILLEM I EN II

door dr. R. Reinsma

Een gelukkig toeval bracht op het algemeen Rijksarchief een aantal verslagen aan het licht over het onderwijs in ons land van kleuterschool tot universiteit. Van 1823—1849 was n.l. de inspectie van het lager middelbaar en Latijns onderwijs opgedragen aan één man, Dr. H. Wijnbeek. Deze heeft zijn taak — toezicht houden en bezoeken van 5000 scholen — uiterst gewetensvol opgevat en stad en land afgereisd per voet, per diligence, per trekschuit, en tenslotte per trein. Provinciegewijs leverde hij telkens een levendig, zeer deskundig, verslag in bij zijn chef, de Minister van Binnenlandse Zaken.

Zijn rapporten geven een uniek beeld van de praktijk van het schoolleven. Schoolopzieners en schoolmeesters, lokalen en leerboeken, dorps-, stads- en kostscholen passeren de revue.

„Van Volendam staken wij over naar het eiland Marken. Daar vonden wij een laag en veel te klein lokaal. De burgemeester, een oude visscher, alszodanig met slaapmuts enz. uitgedost, verleende mij, met barsche stem gehoor”.....

Op basis van deze tot dusver onopgemerkt gebleven verslagen heeft de acteur het werk kunnen schrijven. Ter wille van een „couleur locale” zijn dikwijls de levendige verslagen van de hoofdinspecteur onveranderd opgenomen.

Zij geven aan de inhoud een bijzonder fris karakter.

Omvang 272 pagina's, gebonden in linnen gestempelde band, met stofomslag in twee-kleurendruk, formaat 14,5 cm. x 23 cm.

Prijs geb. f 19,50. Ingenaaid f 17,50.

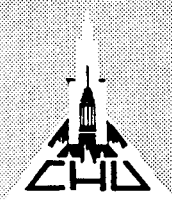
**Verkrijgbaar in de boekhandel en bij: N.V. v.h. VAN KEULEN
PERIODIEKEN — Laan van Nieuw Oost-Indië 271 — Den Haag**

A30
2

VV XVII

11e JAARGANG — No. 2 — 1966

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

TWEEMAANDELIJKSE UITGAVE VAN DE
JHR. MR. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN STICHTING

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

11e JAARGANG — No. 2 — 1966

Het Bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting is als volgt samengesteld:

Dr. I. N. Th. Diepenhorst, Epe, voorzitter; Drs. A. M. de Boo, Delft; Mr. W. de Bruijn, Voorburg; Dr. P. A. Elderenbosch, Amersfoort; Mevr. Mr. M. Grooten-van Boven, Amsterdam; D. J. Lambooy, 's-Gravenhage; Dr. C. H. Schouten, Oudewater; Drs. Joh. Boers, 's-Gravenhage, secretaris.

Vaste medewerkers van het „Christelijk Historisch Tijdschrift”: Lt.-Generaal b.d. M. R. H. Calmeyer, 's-Gravenhage; Mr. J. W. U. Doornbos, 's-Gravenhage; Ir. M. A. Geuze, Poortvliet; Mej. Mr. E. A. Haars, Breukelen; Prof. Dr. J. W. van Hulst, Amsterdam; C. J. van Mastrigt, Zeist; Prof. Dr. G. C. van Niftrik, Amsterdam; Drs. A. D. W. Tilanus, Arnhem.

REDACTIE- en ADMINISTRATIE-ADRES:

Wassenaarseweg 7, Den Haag, Telefoon 24 96 07

UITGEVER:

N.V. voorheen Van Keulen Periodieken,
Apeldoorn, Postbus 327, Tel. 05760-21396.

Alle opgaven van abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te zenden aan het administratie-adres: Wassenaarseweg 7, Den Haag. Advertentie-opdrachten aan de uitgever.

Abonnementsprijs f 5,50 per jaar, bij vooruitbetaling. Donateurs van de Jhr. Mr. de Savornin Lohman Stichting (minimum contributie f 7,50 per jaar) ontvangen het blad gratis. Giro-nummer t.n.v. Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting, Den Haag: 60.45.00.

Studenten-abonnementen f 2,50 per jaar. Losse nummers f 1,50.

Inhoud van dit nummer:

pag.

H. van Spanning,

De werkwijze van het Parlement 1

Dr. C. Blankestijn,

Het bevolkingsvraagstuk en de mens 9

H. van Spanning

KAN DE WERKWIJZE VAN HET PARLEMENT WORDEN VERBETERD?

Een beschouwing over de werkwijze van het Parlement en mogelijke verbeteringen hiervan kan strikt genomen beperkt worden tot een verhandeling over het Reglement van Orde (R.v.O.) van de beide Kamers der Staten Generaal.

De titel van de door het D.B. van de C.H.U. uitgeschreven prijsvraag voor jongeren wekt de indruk een reactie in deze zin te verwachten. In dit artikel is evenwel een andere weg gevolgd.

De werkwijze van het Parlement staat immers niet op zichzelf. Zij is het middel om de beide Kamers zo goed mogelijk aan haar doel te laten beantwoorden. Dit doel — de wezenlijke taak van de volksvertegenwoordiging — is medewerking aan de wetgeving en controle op het regeringsbeleid.

Dat de werkwijze van het Parlement verbetering behoeft, komt voornamelijk door een wijziging in de verhouding tussen Kabinet en Parlement, ten nadele van het laatste orgaan. Om hiervoor een oplossing te geven is kennis van de oorzaken nodig.

Daarom wordt in dit artikel eerst weergegeven welke wijzigingen — met name na 1945 — de positie van het Parlement heeft ondergaan. Daarna wordt een aantal oplossingen voor deze problematiek gegeven.

Voor een deel zal een verbetering buiten de parlementaire sfeer gezocht moeten worden. Daarnaast zullen de politieke partijen een bijdrage moeten leveren. Tenslotte zal aan de hand van het R.v.O. de taak van de Staten Generaal in deze aangelegenheid worden besproken.

Grondslagen van ons parlementaire stelsel

De werkwijze van het Parlement wordt op twee plaatsen geregeld. De hoofdlijnen vinden we in de grondwet. Nadere uitwerking heeft plaats in het R.v.O.

Het derde hoofdstuk der grondwet behandelt onder meer: het Twee-Kamerstelsel; het aantal leden; bevoegdheden van beide Kamers; de opening en de sluiting van het Parlement en de schade-loosstelling der leden.

Daarnaast wordt aandacht geschonken aan de wetgevende macht. Van groot belang is hier artikel 119. Dit luidt: „De wetgevende macht wordt gezamenlijk door de Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend”.

Hier wordt de basis gelegd voor het dualisme tussen Kabinet en Parlement. Beide organen hebben hier een eigen taak. Dit wordt veelal aangeduid met de woorden: „gemeen overleg”.

De grondlegger van onze constitutie Thorbecke heeft dit omschreven als: „een verband van elkaar wederkerig beperkende organen aangelegd om met vrijheid samen te werken.”

Het dualisme in de praktijk

In de praktijk heeft dit beginsel na 1848 verschillende variaties te zien gegeven.

Tussen 1848 en 1870 gaat de macht van de Koning naar de ministers. Met de opkomst van de georganiseerde partijen verschuift de macht tussen 1870 en 1917 naar het Parlement.

Na de invoering van het algemeen kiesrecht krijgen aanvankelijk de partijen een sterk overwicht. Als de economische crisis inzet wordt de invloed van het Kabinet echter groter. Deze tendens zet zich na 1945 onverminderd voort.

Oorzaken van deze verschuiving

Voor deze verschuiving ten gunste van het Kabinet zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Enkele sommen wij hier op.

- a.) De deelname van de overheid aan het economisch leven is uitgebreid.
- b.) De nationale politiek is vaak gebonden aan de internationale politiek.
- c.) Het regeringsapparaat (deskundige ambtenaren) is aanzienlijk toegenomen.
- d.) Het georganiseerd overleg is een grote rol gaan spelen (SER; Stichting van de Arbeid e.d.)
- e.) Veel zaken worden niet meer bij de Wet maar door het beschikbaar stellen van gelden op de begroting, geregeld.

f.) De politieke samenstelling van het Parlement.

Geen enkele partij kan alleen regeren.

Samenvattend zien we dus: de toenemende overheidstaak; grotere deskundigheid van het Kabinet ten opzichte van het Parlement en de politieke verhouding binnen het Parlement.

Als gevolg hiervan zien we heden ten dage een toenemende wrevel over de volksvertegenwoordiging. Men heeft vaak de indruk dat het Parlement tegenover de regering machteloos is.

De burger voelt zich bedreigd door de staatsmoloch.

Mogelijke oplossingen

Een oplossing zal gedeeltelijk buiten de sfeer van het Parlement gezocht moeten worden. In de eerste plaats dient de uitbouw van de administratieve rechtspraak en het administratief beroep te worden bevorderd. Het is verheugend dat een vrij nieuwe wet namelijk de Wet op de Ruimtelijke Ordening aan de belangen van de burgers grote aandacht schenkt.

Voorts is het van groot belang dat de jeugd op de middelbare scholen evenals de leerplichtige jeugd in het bedrijfsleven een goede staatsburgerlijke vorming krijgt.

De opgroeiende jeugd zal de functie van de overheid in positief kritische zin moeten leren kennen. Louter negativisme, voortspruitend uit onbegrip, is funest voor onze maatschappij.

Anderzijds zal ook bij de opleiding van ambtenaren aandacht moeten worden besteed aan hun relatie met het publiek.

Politieke partijen

De politieke partijen zullen zelf een belangrijke bijdrage kunnen leveren tot verbetering van de bestaande situatie.

Ten aanzien van de drie vermelde oorzaken kunnen de volgende opmerkingen worden gemaakt.

Toenemende overheidsbemoeiing

De gecompliceerdheid van het sociaal-economisch leven maakt overheidsbemoeiing onvermijdelijk. Men mag echter niet de fout maken de verhouding overheid-particulier initiatief te veel zwart-wit te zien. Beide zijn noodzakelijk. In de politiek zal voortdurend de meest wenselijke verhouding tussen deze beide tot stand gebracht moeten worden. Het is zonder meer bedroevend dat tussen voorstanders van het particulier initiatief en aanhangers van een sterk overheidsingrijpen vaak een touwtrekken in politieke zin plaats

heeft. Op die manier is na 1945 „volksvijand nummer 1”, de woningbouw, tot een strijdpunt van de eerste orde gemaakt. Zo iets verlaagt het aanzien van het Parlement.

Het is verheugend dat met name de confessionele partijen altijd een samengaan van overheidsingrijpen en particulier initiatief bepleit hebben. Helaas moet echter worden geconstateerd dat de concretisering van dit beginsel vaak te wensen overlaat. Men zal duidelijker moeten aangeven wat men wil.

Deskundigheid

Tegenover de toenemende deskundigheid van het Kabinet, gesteund door bekwame ambtenaren, heeft het Parlement zich verweerd door het aanstellen van specialisten voor de fracties.

Deze methode kan nog aanzienlijk verbeterd worden. Een van de belangrijkste functies van de politieke partij is de selectie van kaderleden voor gemeenteraden, Provinciale Staten en het Parlement.

Aan deze selectie moet grote aandacht worden besteed. Men dient te streven naar een optimale benutting van alle aanwezige krachten onder de leden. Ieder partijlid dat hiertoe capabel is, moet bereid zijn aan studietoelagen e.d. mee te werken. Het is onbillijk om uitsluitend kritiek te hebben. Daarnaast behoort in de fracties voor een goede doorstroming gezorgd te worden.

Aangezien het aantal bij een politieke partij aangesloten personen in ons land klein is, heeft men de laatste tijd wel gepleit voor het beschikbaar stellen van deskundigen (ambtenaren) aan iedere fractie. De kosten hiervoor zouden uit de algemene middelen bestreden moeten worden. Deze suggestie, op beperkte schaal toegepast, verdient nadere uitwerking.

Samenstelling van het Parlement

Momenteel zijn in de Tweede Kamer 10 partijen vertegenwoordigd. Geen enkele fractie bezit een meerderheid. Er moeten altijd regeringscombinaties gevormd worden. Het maken van afspraken is vrijwel onvermijdelijk.

De politieke samenstelling van het Parlement maakt de toepassing van het dualisme moeilijk.

Vanzelfsprekend kan men van mening verschillen over de mate waarin de fracties gebonden mogen worden. Wanneer het voor een partij onmogelijk is aan een bepaalde afspraak deel te nemen zal zij de oppositie niet moeten schuwen. Maar dan altijd een oppositie in konstruktieve zin. Zij zal alternatieven moeten stellen.

Een partij die wel aan de regering deelneemt, mag echter niet gedwongen worden alle regeringsdaden onvoorwaardelijk te verdedigen. Zij behoort duidelijk te kunnen maken welk(e) punt(en) van het regeringsprogram voor haar een offer betekent (betekenen). Op deze wijze krijgt de kiezer een duidelijk beeld wanneer hem een uitspraak wordt gevraagd.

Het elimineren van kleine partijen door middel van een gewijzigd kiesstelsel is minder gewenst. Het bestaan van verschillende opvattingen in ons volk dient gerespecteerd te worden.

Het Parlement en niet de straat is de plaats waar politiek bedreven wordt.

Iedere kiezer zal voor zich moeten uitmaken wat hij wenst. Regeringspartijen die zekere offers moeten brengen dan wel een meerderheidspartij, waartegen buiten het Parlement geageerd wordt. Daarbij dient men te bedenken dat ook een meerderheidspartij, wil zij blijven regeren, met de minderheden rekening behoort te houden.

Wijziging van het R.v.O.

Een efficiënte werkwijze van het Parlement is van groot belang voor het funktionieren van de democratie. Vooral in moeilijke situaties werkt het Parlement vaak traag. Voor de Tweede Wereldoorlog kwam de reactie hiertegen van fascistische zijde.

De „sterke man” kreeg de leiding. Vol verachting keek men neer op de „praatcolleges” in de democratische landen. In de jongste tijd — b.v. bij de behandeling van het dekkingsplan — zien we wel eens het verschijnsel dat het Parlement min of meer overvallen wordt met wetsontwerpen die snel afgehandeld moeten worden. Hoe kan deze situatie zo veel mogelijk worden vermeden?

Thans zijn we genaderd tot de kern van de zaak. In hoeverre kan de werkwijze van het Parlement gewijzigd worden om haar taak beter te kunnen vervullen?

De thans gevolgde werkwijze treffen we, zoals gezegd, aan in het Reglement van Orde. Men kent: afdelingsonderzoek; schriftelijke voorbereiding; behandeling in openbare, vaste- en bijzondere commissies; alsmede de openbare behandeling in plenaire zitting. Wie een beschouwing over verbetering van het R.v.O. wil houden hoeft geen pionierswerk te verrichten. Op 2 juli 1965 heeft de Commissie voor de werkwijze der Kamer een uitvoerig voorstel tot herziening van het R.v.O. bij de Tweede Kamer ingediend. Dit stuk is nog steeds niet in behandeling genomen. Er worden onder meer de volgende voorstellen gedaan, die wij gaarne onderschrijven:

- a.) Afschaffing van het afdelingsonderzoek. Uitsluitend behandeling in vaste en bijzondere commissies.
- b.) Het noemen van de namen der leden en eventueel de fracties, die in de schriftelijke stukken een bepaald standpunt naar voren brengen. Niet langer uitsluitend spreken van „vele leden”, „sommige leden” enz.
- c.) Beperking tot de hoofdlijnen bij de besprekingen in de commissies.
- d.) Instelling van een Algemene Begrotingscommissie.
- e.) Het openen van de mogelijkheid om het voorlezen van redevoeringen in beginsel te verbieden.

Hieraan willen wij onzerzijds de volgende suggesties toevoegen:

- a.) Aangezien de mogelijkheid tot het stellen van schriftelijke vragen bestaat en de ministers wekelijks een vragenuurtje houden, kan na de besprekingen in de commissies de openbare behandeling tot een minimum worden beperkt.
- b.) Een korte, ter zake doende bespreking, van het aan de orde zijnde onderwerp kan gestimuleerd worden door een andere verdeling van de spreektijd. Dat een grotere fractie meer spreektijd krijgt is niet meer dan billijk. Maar met name de grootste fracties wekken wel eens de indruk hun spreektijd beslist vol te willen praten, met het opsommen van allerlei wensen en loze opmerkingen.
- c.) De mogelijkheid dient te worden overwogen om in beperkte mate het stemmen bij volmacht toe te staan. Het is momenteel reeds vaak zo dat de fractieleden bij stemming over een wetsontwerp het advies van een terzake kundig medelid opvolgen. Bovendien zullen zij meer gelegenheid krijgen aandacht aan andere zaken te besteden (werkbezoeken, studie e.d.). Desgewenst kan op deze regel een uitzondering worden gemaakt voor een aantal onderwerpen zoals begrotingen, grondwetswijziging, huwelijk van een lid van het Koninklijk Huis e.d.
- d.) Tenslotte noemen wij een aangelegenheid die wellicht moeilijk met behulp van het R.v.O. te regelen is. Bedoeld wordt het veel voorkomend verschijnsel dat een spreker zegt zich aan te sluiten bij een ander Kamerlid maar dan toch nog geruime tijd over het zelfde onderwerp blijft doorspreken. Hier zullen de parlementariërs zich een wijze zelfbeperking moeten opleggen. Ook een Kamerlid is nooit te oud om te leren.

Eerste Kamer

Na deze uitvoerige behandeling van de Tweede Kamer nog enkele opmerkingen over de Senaat.

Wij willen ons thans niet begeven in de discussies over het bestaansrecht van de Eerste Kamer. In dit artikel willen wij praktische oplossingen aangeven. Opheffing van de Eerste Kamer vereist grondwetsherziening. Dit maakt de problemen eerder moeilijker dan eenvoudiger.

Momenteel bestuderen de senatoren de mogelijkheid om bij de behandeling van de begrotingshoofdstukken de schriftelijke voorbereiding drastisch te beperken. Van harte sluiten wij ons hierbij aan.

Conclusies

Tenslotte geven wij voor de overzichtelijkheid de conclusies van dit opstel in enkele punten weer.

- 1.) De werkwijze van het Parlement is het middel om de volksvertegenwoordiging aan haar wezenlijke taak te doen beantwoorden.
- 2.) Deze taak bestaat uit medewetgeving en controle op het regeringsbeleid.
- 3.) Het Parlement schiet in deze taak tekort door:
 - a.) De toegenomen omvang van de regeringstaak.
 - b.) De grotere deskundigheid van de ambtelijke staf van het Kabinet.
 - c.) De partijverhoudingen binnen het Parlement.
- 4.) Ten gevolge hiervan neemt de waardering voor het Parlement af.
- 5.) Een oplossing van dit probleem moet gezocht worden:
 - a.) Buiten de politieke sfeer door:
Nadere uitwerking van de administratieve rechtspraak en het administratief beroep.
Betere staatsburgerlijke vorming.
 - b.) Bij de politieke partijen

Intern door:

Goede selectie van leden.

Duidelijke programs.

Het beschikbaar stellen van ambtelijke deskundigen aan de fracties, te bekostigen uit de algemene middelen.

Extern door:

Als regeringspartij door:

De bereidheid tot het aangaan van compromissen.
Duidelijk aan te geven waar men een offer heeft gebracht.
Als oppositiepartij door:
Het voeren van een constructieve oppositie.
Het duidelijk aangeven van alternatieven.

c.) In parlementaire sfeer door:

Beperking tot de hoofdlijnen bij de openbare behandeling.
Bepert stemmen bij volmacht mogelijk te maken.
Andere verdeling van de spreektijd.

Niet in herhaling vervallen tijdens de discussie.

- 6.) Het beschikbaar stellen van geld aan de fracties om medewerkers aan te trekken dient te worden voortgezet.
- 7.) Het voornemen van de Eerste Kamer om de schriftelijke voorbereiding van de begrotingen zoveel mogelijk te beperken verdient nadere bestudering.

Nawoord

Hiermee zijn wij aan het eind gekomen van onze beschouwing over de werkwijze van het Parlement. Het is niet de bedoeling geweest een pasklare oplossing te geven. Gestreefd is naar een duidelijk stellen van de problematiek. Vervolgens zijn een aantal mogelijke verbeteringen aangegeven.

Er is zo veel mogelijk gezocht naar wijzigingen die zonder grondwetsherziening aangebracht kunnen worden. Hierdoor is vrijwel geen aandacht besteed aan de kwestie van de schadeloosstelling der Kamerleden en het aantal leden van de volksvertegenwoordiging.

Wij volstaan hier met op te merken dat de bezoldiging van de parlementariërs zodanig moet zijn dat men niet omwille van het inkomen het lidmaatschap der Staten-Generaal gaat ambiëren.

Anders kweekt men beroepspolitici, die in de politiek verstarren.

Ten behoeve van een efficiënte, snelle werkwijze van het Parlement is bij realisering van de voorstellen die hier zijn gedaan eigenlijk aan uitbreiding van het aantal Kamerleden niet te ontkomen. Hieruit blijkt wel dat voor een definitieve oplossing nadere bestudering nodig is.

Moge dit artikel een aansporing zijn tot deze gedachtenwisseling.

H. van Spanning

Dr. C. Blankestijn

HET BEVOLKINGSVRAAGSTUK EN DE MENS

1. *Inleiding*

In toenemende mate is het bevolkingsvraagstuk de laatste jaren in de publiciteit gekomen. Vrijwel iedereen heeft er op een of andere manier over gehoord of gelezen.

Het is opvallend dat veelal de strekking van deze publiciteit is: er komen teveel mensen, omdat er te veel kinderen geboren worden in verhouding tot het aantal mensen dat sterft. Daarom moeten er minder kinderen geboren worden en derhalve moeten wij zowel in nationaal als internationaal verband geboortebeperving propageren. Ik vraag mij soms wel eens af, of in al deze publiciteit wel nadrukkelijk genoeg de mens als uitgangspunt van alle overwegingen en voorstellen wordt gekozen. O ja, er wordt gewezen op armoede, honger, ruimtegebrek e.d. en dat heeft uiteraard betrekking op de mens, maar ik ontkom niet altijd aan de indruk, dat de mens en zijn specifiek menselijke behoeften in de verschillende landen, culturen en volken, nog wel eens uit het oog wordt verloren.

Wat ik hiermee bedoel wil ik met twee voorbeelden kort illustreren. Mede in verband met de snelle bevolkingstoename in de ontwikkelingslanden wordt terecht gepleit voor internationale samenwerking en hulpverlening en daarbinnen dan met name voor economisch-technische hulp. Industrialisatie is beslist noodzakelijk om de snelle bevolkingsgroei op te vangen. Impliciet wordt daarbij nog wel eens aangenomen, dat de mens in het ontwikkelingsland ook wel min of meer vanzelf het levens- en cultuurpatroon zal vinden, dat noodzakelijk is om te kunnen leven in een dynamische industriële maatschappij. De westerse mens heeft er zo'n kleine 150 jaar voor kunnen gebruiken, terwijl in de ontwikkelingslanden dit industrialisatieproces zich vaak voltrekt in een uiterst snel tempo. De aandacht voor de mens doet nu de vraag stellen: Hoe zal de mens in het ontwikkelingsland deze snelle overgang van de oude, traditionele maatschappij naar de moderne, dynamische industriële maatschappij

meemaken? Welke nieuwe menselijke problemen roept dit op en welke hulp geven wij daarvoor?

Het tweede voorbeeld betreft de vaak zo gemakkelijke en als vanzelfsprekend geachte conclusie van de geboortebeperking. Gaat men, zo vraag ik mij af, door rechtstreeks vanuit bevolkingspolitieke overwegingen te concluderen tot geboortebeperking, niet voorbij aan het wezenlijke van de vraag, waarop het aankomt in het leven van de mens, met name ook in het huwelijk? Gaat het in het huwelijk alleen maar om de vraag naar het aantal kinderen en derhalve om de zorg, dat dit aantal niet groter wordt, dan de demografen op grond van de meest gewenste toekomstige bevolkingsdichtheid hebben berekend? Als dat waar zou zijn, zou de verantwoordelijkheid van ieder echtpaar voor hun huwelijksleven en de gezinsgrote teruggevoerd zijn tot een zo nauwgezet mogelijk in acht nemen van de berekende middelbare grootte van het gezin, b.v. 2 kinderen is goed, 3 is al aan de hoge kant en 4 of meer is onverantwoordelijk hoog. Niemand zal willen, dat dit het resultaat zou moeten zijn van een bewuste bevolkingspolitiek. Dit zou immers in strijd zijn met de menselijke waardigheid. Ondertussen wordt er toch maar voortdurend de nadruk gelegd op de noodzaak van tempering van de bevolkingstoename door middel van geboorteregeling of geboortebeperking.

Wat moeten wij nu hiervan denken? Hoe moeten wij de specifiek menselijke aspecten van het huwelijksleven en de verantwoordelijkheden van de echtgenoten met betrekking tot de gezinsvorming in overeenstemming brengen met de eisen van een verantwoord bevolkingsbeleid.

In het navolgende willen wij proberen op een aantal van deze vraagstukken nader in te gaan. Vooraf eerst nog enkele opmerkingen over onze zienswijze met betrekking tot de mens en het mens-zijn.

2. *De mens*

In onze recente geschiedenis is er een tijd geweest, dat men zich over de mens niet zo druk maakte! Vooral in de vorige eeuw ten tijde van de opkomst van de technische ontwikkeling is dit het geval geweest. Men herinnere zich alleen maar de soms mensonterende omstandigheden, waaronder de arbeiders moesten werken.

Sinds de eeuwwisseling is daarin geleidelijk verandering gekomen. Wat de levensomstandigheden betreft behoeven wij slechts te wijzen op de steeds toenemende mate, waarin de overheid wettelijke maatregelen schiep ter verzekering van een zo menswaardig mogelijk

materieel levensniveau (sociale zekerheid). Wat de arbeidsomstandigheden betreft behoeven wij slechts te herinneren aan de ontwikkeling van ons rechtsstelsel rond de arbeid (ontslagrecht e.d.) en aan de verbetering van de arbeidsverhoudingen in de industriële bedrijven (human relations, personeelszorg, bedrijfsmaatschappelijk werk).

In het bijzonder willen wij ook wijzen op de snelle ontwikkeling van de wetenschappen omtrent de mens en het menselijk gedrag (anthropologie, sociologie, psychologie, e.d.). Wij zijn steeds meer gaan inzien, dat het wezenlijke van het mens-zijn is gelegen in het mede-mens zijn, of m.a.w. in de relatie van de mens met de medemens, zowel individueel als in groepsverband. Binnen deze relaties kan de mens bevrediging vinden voor zijn meest fundamentele behoeften en wordt zijn leven pas waarlijk leefbaar. Deze leefbaarheid wordt, zoals wij allen uit eigen ervaring wel weten, bepaald door een complex van factoren. Hiervan vormen stellig de materiële factoren, die tenminste het voorzien in de normale behoeften van het dagelijks levensonderhoud, moeten garanderen, een hoogst belangrijk en noodzakelijk onderdeel. Daarnaast dienen wij echter te wijzen op de psychologische, de immateriële factoren. In dit verband noemen wij de fundamenteel menselijke behoeften aan affectief contact, aan zelfverwerkelijking en aan zekerheid en geborgenheid op lange termijn. Ter toelichting hierop mogen wij wellicht wijzen op het verschijnsel, dat zowel in de moderne wetenschappelijke als belletristische literatuur het thema van het ontbreken van de bevrediging van deze behoeften voortdurend terugkomt. Men spreekt dan b.v. over de eenzaamheid van de moderne mens, met name in de massaliteit van de grote bevolkingscentra. Hier kan hij wel vaak contact-rijk, maar tegelfdertijd relatie-arm zijn, terwijl het mens-zijn juist en door middel van de relaties leefbaar wordt.

Juist ten behoeve van het leggen en onderhouden van deze relaties heeft hij zekerheid en geborgenheid nodig om te kunnen anticiperen op de toekomst en heeft hij de groep, de gemeenschap, nodig, die hem deze zekerheid en veiligheid kan bieden. In deze, uiterst summier omschreven, gedachten ligt o.i. de basis voor ons gehele sociale systeem en voor ons leven in kleine en grote groepen en in samenlevingsverbanden en voor ons hele bestaan als bevolking van een bepaald land.

Met deze laatste opmerking zijn wij nu terug bij het bevolkingsvraagstuk, want de vraag is immers, wat er met de mens en de gemeenschap gaat gebeuren, als de bevolking zo snel toeneemt als tegenwoordig het geval is. De bedreigingen van mens en gemeenschap worden dan vaak samengevat in de begrippen „overbevolking” en

„bevolkingsdruk”. Wij bepalen ons tot het begrip „bevolkingsdruk” omdat dit de subjectiviteit en de specifiek menselijke aspecten van de bevolkingssituatie de overbevolking het scherpst aangeeft. Een te grote bevolkingsdichtheid kan door de mens in verschillende opzichten als een knelpunt in het zich welbevinden worden ervaren en deze ervaring wordt aangeduid door het begrip „bevolkingsdruk”.

3. *Bevolkingsdruk*

Men spreekt over bevolkingsdruk als de toename van de bevolking op een of andere wijze een nadelige invloed dreigt te gaan uitoefenen op het menselijk welzijn of m.a.w. op de leefbaarheid van het menselijk bestaan. Met deze omschrijving zitten wij al onmiddellijk in de moeilijkheden, want de mens kan eventuele bezwaren van een te grote bevolkingsdichtheid op velerlei wijzen ondervinden. Dit kan gelegen zijn in het ervaren van een *tekort*, b.v. een tekort aan woningen of een tekort aan ruimte en beslotenheid in de woning gepaard met de onmogelijkheid een grotere en betere woning te vinden, een tekort aan voedsel, een tekort aan ruimte voor recreatie, spel en ontspanning voor volwassenen en kinderen, een tekort aan beslotenheid, vertrouwen en veiligheid in de woon- en leefomgeving enz. enz. De bevolkingsdruk kan ook worden ervaren als een *tè veel* (dat overigens het tekort oproept) b.v. een *tè veel* aan mensen om je heen, een *tè veel* aan verkeer, een *tè veel* aan vuil en afval, een *tè veel* aan industrie. De bevolkingsdruk wordt altijd ervaren als een inbreuk of knelpunt in het menselijk welbevinden. Bevolkingsdruk is derhalve een subjectief gegeven. De aard van dit knelpunt kan telkens verschillend zijn, maar blijkt in het algemeen samen te hangen met de mate van economische en technische ontwikkeling van een bepaald volk en land, met de maatschappelijke structuur en de maatschappelijke en culturele situatie in dat land. Naarmate de economische en technische ontwikkeling is voortschreden raakt het knelpunt verder verwijderd van de materiële factoren, die tot het menselijk welbevinden bijdragen en komt het dichterbij de buurt van de psychologische factoren, waarover wij in het voorgaande spraken. Zo wordt in de ontwikkelingslanden de bevolkingsdruk in de regel het sterkst ervaren in de materiële sector (armoede, honger), terwijl in een geïndustrialiseerde maatschappij als in Nederland dit overwegend in de sector van de psychologische factoren ligt. Volledigheids- halve merken wij hierbij nog op, dat men het begrip „bevolkingsdruk” ook nog wel eens tegen komt in de betekenis van bevolkingsdruk binnen het gezin, of „gezinsoverbevolking”, d.w.z. een gezin, dat te

groot is om aan de leden van dat gezin voldoende mogelijkheden te bieden tot een volwaardig mens-zijn. Ook dit kan zowel betrekking hebben op de materiële aspecten van het bestaan (het gezin is economisch niet in staat alle gezinsleden te voeden e.d.) alsook op de psychologische aspecten (te veel mensen in een te kleine ruimte, onvoldoende aandacht van de ouders voor de kinderen e.d.).

Wij houden ons voornamelijk bezig met de bevolkingsdruk, die van buiten het gezin op de mens af komt en een gevolg is van een te grote bevolkingsdichtheid. In het nu volgende gedeelte willen wij hierover feitelijke gegevens verschaffen.

4. *De bevolkingsgroei (a. Internationaal.)*

Een van de meest opvallende kenmerken van het huidige bevolkingsvraagstuk is de snelheid van de groei. Deze snelheid valt op, als wij bedenken, dat de schattingen omtrent de ouderdom van de mensheid uiteenlopen van zo ongeveer 200.000 tot 800.000 jaar en dat deze onvoorstelbaar lange periode nodig is geweest om het huidige getal van 3 miljard voor het totaal van de wereldbevolking te bereiken. Daarnaast staat, dat — bij handhaving van het huidige tempo van de groei — er maar 40 jaar nodig zullen zijn om er nog eens 3 miljard aan toe te voegen. Dan is het jaar 2000 bereikt. Hoe het daarna verder zal gaan is een onderwerp, waarmee deskundigen en anderen zich nog wel eens hebben bezig gehouden. Men komt dan tot de meest fantastische voorspellingen en berekeningen. De sterkste is wel, dat in het jaar 2026 de aarde vol zal zijn. Dan kan er geen mens meer bij en dan zal ook de laatste dag aanbreken. Het zou een kleine moeite zijn met nog veel meer cijfers deze groei te illustreren. Wij willen dat niet doen! In vele publicaties kan men de cijfers vinden! Wij willen alleen nog enkele cijfers geven omtrent de snelle toename van de gemiddelde leeftijd van de mens, hetgeen uiteraard ook een belangrijke factor is in de groei van de bevolking.

Tentijde van de Romeinen was de gemiddelde leeftijd ongeveer 20 jaar; rond 1700 was deze in West Europa gestegen tot 33 jaar; rond 1850 was dit al 40 jaar; rond 1900 was het 50 jaar; rond 1950 was het 68 jaar en in 1965 is dit al 74 jaar.

Hierbij willen wij het laten. Wij hopen, dat het voldoende is geweest om de vraag te rechtvaardigen: waar moet dit naar toe? Deze vraag klemmt temeer als wij beseffen dat de snelste toename juist plaats vindt in die gebieden, waar men het minst in staat is, de snelle bevolkingsgroei economisch op te vangen.

b. (*Nationaal.*)

In de periode van 1950—1960 was de wereldbevolking gegroeid van 2500 miljoen tot ongeveer 3000 miljoen. Dat is een jaarlijkse toename van ongeveer 1.7 procent.

Deze toename is hoofdzakelijk het gevolg van de snelle groei in bepaalde gebieden van Azië en Latijns-Amerika. Europa blijft met een jaarlijkse aanwas van 0.8 procent ver beneden het wereldgemiddelde. Merkwaardig is echter, dat Nederland in dit Europa weer een uitzondering is, want het Nederlandse gemiddelde bedraagt 1.5 procent per jaar. Zo is in de periode 1951-1961 de Nederlandse bevolking met 14 procent toegenomen terwijl wij b.v. zien, dat in de ons omringende landen dit percentage aanzienlijk lager ligt, b.v. Frankrijk 6, West-Duitsland 4, België 4, Groot-Brittannië $3\frac{1}{2}$ en Oostenrijk 1 procent, terwijl in Luxemburg in deze periode de bevolking zelfs met 1 procent is verminderd. Het mag dan ook wel als algemeen bekend worden verondersteld, dat Nederland het dichtstbevolkte land ter wereld is met ruim 350 inwoners per vierk. kilometer (vgl. Frankrijk 82). Binnen de Nederlandse grenzen zijn er dan nog weer aanzienlijke verschillen, want de 350 is slechts een gemiddelde. Daarboven liggen: Limburg 397,5, Utrecht 508, Noord-Holland 780 en Zuid-Holland 958 per km². Daaronder liggen Noord-Brabant 302, Gelderland 253, Overijssel 236, Groningen 211, Zeeland 232, Friesland 147 en Drenthe 118. Wanneer nu de bevolkingsgroei blijft voortgaan op de wijze als thans het geval is, dan zal Nederland omstreeks het jaar 2000 een bevolking tellen van rond 20 miljoen met een gemiddelde dichtheid van 600 per km², zoals ook in de regeringsverklaring van het kabinet-Cals te lezen staat. In Zuid-Holland zullen dat er dan vermoedelijk 1431 per km² zijn, in Noord-Holland 1083, in Utrecht 931 en in Drenthe 150.

Ook hier kan de vraag gesteld worden: „Waar moet dat naar toe, immers ook na het jaar 2000 zal de bevolkingsgroei doorgaan?” Bij al deze toekomstbespiegelingen wordt echter steeds aangenomen, dat het tempo van de bevolkingsgroei gelijk zal blijven. Ik betwijfel dat echter en wel om twee redenen. In de eerste plaats kan door de verhoging van de gemiddelde leeftijd de sterfte wel uitgesteld worden, maar niet afgesteld. Naarmate de bevolking van ons land ouder wordt zal ook het sterftecijfer weer gaan toenemen. Sinds 1962 is er trouwens al een lichte stijging van het sterftecijfer te bespeuren.

In de tweede plaats ben ik er niet zo zeker van, dat het geboortecijfer even hoog zal blijven. Ik acht het helemaal niet onmogelijk, dat in toenemende mate de jonge mensen, die in deze en toekomstige

jaren gaan trouwen, kleinere gezinnen zullen krijgen dan tot dusverre. Het groeipercentage zal derhalve kunnen gaan afnemen en ook voor de Nederlandse situatie kan het moment aanbreken, waarop er min of meer een nieuw evenwicht ontstaat tussen het sterfte- en het geboortecijfer, zodat de bevolking nog slechts zeer langzaam zal toenemen of stationnair zal zijn. Hieraan willen wij nu enige aandacht schenken.

5. *Het verloop van het proces van bevolkingstoename*

In het verloop van het proces van bevolkingstoename is een zekere systematiek te bespeuren. In de vele duizenden jaren achter ons, waarin de bevolking slechts uiterst langzaam toenam, was er een zeker evenwicht tussen geboorten en sterften. Het geboortecijfer was hoog, maar dat was ook het geval met het sterfecijfer. Dat was de tijd van de grote epidemiën, hongersnoden, hoge kindersterfte e.d. In deze situatie heeft ons land verkeerd tot ver in de nieuwe geschiedenis en in deze situatie verkeren thans nog een aantal primitieve volken.

Door de invloed van de ontwikkelingen op het terrein van de medische wetenschap, de hygiëne e.d. is vervolgens het sterfecijfer gaan dalen, terwijl aanvankelijk het geboortecijfer nog hoog blijft. Dat is heel wel verklaarbaar, omdat de daling van het sterfecijfer door maatregelen buiten de onmiddellijk actieve medewerking van de mens om, kan worden bereikt, terwijl dit voor de vermindering van het aantal geboorten niet geldt! Dat kan alleen maar worden bereikt met de actieve medewerking van de betrokkenen en heeft derhalve te maken met de persoonlijke instelling van de mens. Nu is het een bekend verschijnsel, dat veranderingen in de uiterlijke levensomstandigheden van de mens zich vaak sneller blijken te voltrekken, dan de persoonlijke aanpassing daaraan of m.a.w. de innerlijke verandering van de mens! Dit laatste komt meestal in de tijd vrij ver achter de maatschappelijke ontwikkeling aan. Men spreekt in dit verband vaak van een „cultural lag”, omdat er a.h.w. een „gat” is ontstaan tussen de maatschappelijke en culturele ontwikkeling.

Dit verschijnsel nu is, naar het ons voorkomt, ook van groot belang voor een goed begrip van het verloop van de bevolkingsaanwas. Door het sterk teruglopen van de kindersterfte en door de daling van het sterfecijfer in het algemeen, alsmede door de verhoging van de gemiddelde leeftijd en het tegelijkertijd hoog blijven van het geboortecijfer worden de gezinnen groter en neemt de bevolking aanvankelijk sterk toe. Na verloop van kortere of langere tijd zien wij dan, dat de

mens zowel binnen als buiten het gezin de te grote bevolking in de regel gaat ervaren als belemmerend voor zijn welzijn en gaat hij bewust ingrijpen in dit proces van bevolkingstoename door vermindering van het aantal geboorten. Blijkbaar is de „cultural lag” op dat moment min of meer opgevuld met het resultaat, dat de mens nu uit eigen beweging tot het besef komt, dat het zo niet langer kan en dat er dus „iets” gedaan moet worden. Wij zien nu de gezinnen weer kleiner worden en de snelle bevolkingsgroei zich temperen. Wij zouden kunnen zeggen, dat aanvankelijk het evenwicht in de bevolkingstoestand wordt bereikt buiten de wil van de mens om door de natuur, het noodlot, terwijl later de mens zelf daarvoor zorgt op grond van een eigen overtuiging en een eigen wilsbesluit. Het kritieke punt in dit proces echter is de overgangsfase tussen het eerste en het laatste stadium. In deze fase leidt de „cultural lag” tot een snelle bevolkingsgroei, een bevolkingsexplosie soms. In deze overgangsfase verkeren verscheidene ontwikkelingslanden en waarschijnlijk verkeert ook nog een — overigens steeds kleiner wordend — deel van de Nederlandse bevolking daarin.

De bovenstaande gedachtengang geeft, naar het mij voorkomt, voldoende motivering voor de stelling, dat het bevolkingsvraagstuk in beginsel zich zelf kan oplossen en dat er derhalve ook geen reden is, om al te zeer onder de indruk te komen van de sombere voorspellingen van de „toekomstijkers”. Zij gaan er immers vrijwel altijd vanuit, dat het geboortecijfer even hoog zal blijven als tot dusverre en zij houden geen of onvoldoende rekening met het ingrijpen van de mens zelf in het omlaag brengen van het geboortecijfer en daarmee het temperen — of zelfs indammen — van de bevolkingsgroei.

De practijk in West-Europa geeft m.i. ook wel aanwijzingen in de richting van mijn stelling. Immers zonder dat hier van buitenaf sterke druk of propaganda voor nodig was, heeft de practijk in de meeste landen van West-Europa als vanzelf geleid tot het minder worden van het aantal geboorten. Het is zelfs nog sterker! In deze overwegend Rooms-Katholieke landen moest voor deze ontwikkeling de mentale en feitelijke weerstand van de geestelijke en publieke leiders worden overwonnen. Zie bijvoorbeeld maar landen als België, Oostenrijk, Luxemburg en Frankrijk, waar de bevolkingsgroei slechts gering of zelfs negatief is (Luxemburg). Blijkbaar gaat er in de menselijke samenleving een soort psychisch reguleringsmechanisme werken in het proces van de bevolkingstoename, zodra het natuurlijke reguleringsmechanisme uitvalt. Er is echter één fundamentele voor-

waarde die vervuld moet worden voor het op gang komen van dit psychisch reguleringsmechanisme en dat is de verhoging van het levensniveau en de levensverwachting van de bevolking, waarin behalve de bevrediging van de materiële behoeften, ook die van de psychische behoeften een rol speelt. Men zou ook kunnen zeggen: een noodzakelijke voorwaarde is de opvulling van de „cultural lag”.

6. *Wat zijn de consequenties van deze zienswijze? (a. Internationaal.)*

In de regel is er een lange periode voor nodig om de achterstand van de culturele, geestelijke ontwikkeling van de mens op de maatschappelijke ontwikkeling in te halen. Dat kost tijd, veel tijd soms. In Nederland en West-Europa was deze tijd beschikbaar. De medische en maatschappelijke ontwikkelingen hebben tenslotte slechts een betrekkelijk langzame en geleidelijke daling van het sterftcijfer teweeggebracht, terwijl de industriële en economische revolutie tezelfdertijd in staat stelde de bevolkingsaanwas, als gevolg van het aanvankelijk nog hoog blijvende geboortecijfer, tijdens deze lange ontwikkelingsperiode, op te vangen. Toen echter de ontwikkelingen der wetenschappen zover gevorderd waren, dat het sterftcijfer tot een minimum was teruggebracht, was er ook zoveel tijd verstreken, dat inmiddels de culturele en geestelijke ontwikkeling had geleid tot een daling van het geboortecijfer. Daardoor ook heeft dat verloop van het proces van bevolkingstoename in Europa nooit het explosieve karakter gekregen als thans in de ontwikkelingslanden het geval is. In deze landen ontbreekt namelijk de geleidelijkheid in de ontwikkeling en ontbreekt daardoor ook de tijd die nu eenmaal altijd nodig is voor de opvulling van de „cultural lag”. In de ontwikkelingslanden loopt, juist als gevolg van de medische hulpverlening, in een uiterst kort tijdsbestel, het sterftcijfer met sprongen terug. Het geboortecijfer blijft voorlopig nog hoog en het gevolg is, dat inderdaad de bevolking een explosieve groei te zien geeft met groeipercentages van soms 3 à 4 procent per jaar. Deze landen komen dan voor het enorme probleem te staan, deze bevolkingsexplosie economisch op te vangen. Zij vragen en krijgen daarvoor hulp van buitenaf, welke hulp dan uiteraard vooral ook economisch en technisch van aard is.

De ervaring tot dusverre heeft echter reeds uitgewezen, dat deze internationale hulp vaak niet meer bereikt, dan het voorkomen, dat de reeds lage levensstandaard van de bevolking nog lager wordt als gevolg van de voortdurende snelle stijging van het bevolkingsaantal. De conclusie lijkt dan ook voor de hand te liggen: nl. omlaag brengen

van het aantal geboorten door propaganda te voeren voor geboortebeperkende methoden en middelen en men zegt, dat de internationale hulpverlening derhalve met name ook daarop gericht zal moeten zijn. Hoe logisch en juist deze redenering ook moge lijken, een beslissende schakel ontbreekt veelal, nl. het feit, dat de bevolking, de mannen en vrouwen, zelf deze geboortebeperkende middelen en methoden eerst op grond van eigen overtuiging en beslissing moeten willen gaan gebruiken. Zolang dat niet het geval is, is iedere propaganda ervoor zinloos. Er zijn trouwens voldoende voorbeelden, dat projecten tot geboortebeperking in ontwikkelingslanden mislukt zijn. Men is dan licht geneigd om te zeggen, dat b.v. de vrouwen te dom waren om de vruchtbare en onvruchtbare dagen uit te rekenen, of dat zij te dom waren om regelmatig „de pil” te slikken. Het is echter geen kwestie van „domheid”, het is een kwestie van nog niet kunnen willen of liever gezegd van „nog niet de moeite ervoor over kunnen hebben”; het is een kwestie van het ontbreken van het culturele en geestelijke klimaat, dat voorwaarde is voor het tot stand komen van de mentaliteit, de eigen overtuiging dat geboorteregeling nodig is.

Deze eigen overtuiging vraagt echter een geestelijke en culturele ontwikkeling (denk b.v. maar eens aan de positie van de vrouw in het huwelijk) en zulk een geestelijk en cultureel groeiproces kan nu eenmaal niet geforceerd en van buitenaf opgelegd worden. Wel kan van buitenaf alle mogelijke hulp geboden worden om dit groeiproces zo veel mogelijk te vergemakkelijken en te bevorderen en aldus te versnellen. Daarom zal de ontwikkelingshulp met name ook op dit geestelijk-culturele groeiproces gericht moeten zijn, door de burgerlijke en geestelijke leiders van deze volken behulpzaam te zijn bij het verhogen van het geestelijk en cultureel klimaat in deze samenlevingen, b.v. door het beschikbaar stellen van deskundigen m.b.t. onderwijs, jeugdwerk, volksontwikkelingswerk, maatschappelijk opbouwwerk etc., etc. Plaatselijke leiders zullen gevormd moeten worden, zowel in intellectueel, cultureel en geestelijk opzicht. Deze vorming kan in het land zelf plaats vinden, doch kan ook gerealiseerd worden door deze jonge, potentiële sleutelfiguren in het culturele groeiproces van de bevolking in ons land en andere westerse landen te doen opleiden. Afzonderlijk willen wij wijzen op de bijzondere betekenis van de zending en het internationale diakonaat in dit opzicht. Wanneer echter de ontwikkelingsgang van een bevolking zover is voortgeschreden, dat de mensen zelf willen overgaan tot het gebruik maken van geboortebeperkende methoden en middelen, dan zullen deze er ook moeten zijn. Daarom moet het noodzakelijk geacht worden, dat in het kader van de internationale hulpverlening, inclusief zending en

diaconaat ook deze hulp een plaats krijgt. Het ware bovendien te wensen, dat de huidige Nederlandse regering dit beter zal begrijpen dan haar voorgangers.

b. (*Nationaal.*)

In het navolgende gaan wij ervan uit, dat de huidige economische welvaartssituatie in ons land bestendig zal blijven bij de voortgang van de bevolkingstoename. Dat is trouwens een terrein, dat ruimschoots de belangstelling en voortdurende zorg van economen en planologen heeft en bovendien mijn bevoegdheid te buiten gaat. Wij willen in het bijzonder wijzen op enkele aspecten van het overheidsbeleid ten aanzien van de immateriële factoren, die bijdragen tot het menselijk welzijn. Wij stellen daarbij tevens voorop, dat de aandacht voor de mens in het overheidsbeleid eveneens zal blijken uit een voortgaande uitbouw van ons systeem van sociale zekerheid, opdat ook in materieel opzicht het menselijk bestaan veilig gesteld zal worden.

Op de basis van deze beide vooronderstellingen, mogen wij verwachten, dat de bevolkingsdruk zich met name zal gaan en blijven manifesteren ten aanzien van het in de knel komen van de psychische factoren in het menselijk welzijn. Wij kennen allen uit eigen ervaring wel de verschijnselen daarvan, zo als b.v. de toenemende verstedelijking van ons land, de verkeersdichtheid, de woningnood, de behoefte aan recreatiemogelijkheden etc. In de massaliteit van de grote bevolkingscentra, temidden van de streng gereguleerde verkeersopstoppen tijdens de spitsuren; op het eivolle strand of in het openluchtbad zo vol als een mierennest op een warme zomerdag; op het overvolle kampeerterrein e.d. kan men het tekort aan de werkelijke relatie en aan de bescherming van de gemeenschap soms zo sterk ervaren, dat men zich juist temidden van al deze mensen eenzaam en ongelukkig voelt. Als bewoner van een flatje op de zoveelste etage van een hoogbouwflat, met voor, achter en opzij gelijke torenflats, kan het besef van verlorenheid als een onbetekenend, naamloos mensje temidden van de duizenden anderen, soms wel een gevoel van benauwenis en onbehagen oproepen. Als werker in een sterk gemechaniseerd bedrijf, waarbij de arbeidsprestatie losgemaakt is van het voltooien van het product, kan de zelfrealisatie door middel van de arbeid in het gedrang komen. Zo zouden nog vele illustraties te geven zijn, die alle aanduidingen zijn van de richting, waarin wij in onze Nederlandse situatie de problemen en de oplossing daarvan, in verband met de bevolkingsdichtheid kunnen en moeten zoeken n.l. in

het veilig stellen van de bevrediging van de psychische behoeften van de mens. Daarmede komen wij t.a.v. het overheidsbeleid op al die sectoren, die met name betrekking hebben op de bevordering van een geestelijk gezond leefklimaat in onze samenleving. Enkele sectoren willen wij met name noemen, zoals het onderwijs in zijn velerlei vormen, het cultureel werk, het jeugdwerk, het volksontwikkelingswerk, de recreatie, de sport, het maatschappelijk opbouwwerk enz. enz. Door alle activiteiten, welke tot een of meer van de hiergenoemde vormen van maatschappelijke en culturele arbeid behoren, kan in hoge mate bevorderd worden, dat de mens zijn mens-zijn op eigen kracht beter en vollediger zal kunnen gaan ervaren dan voorheen. Voor de Nederlandse regering nu en in de toekomst liggen hier hoogst belangrijke terreinen van overheidsverantwoordelijkheid voor het menselijk welzijn bij een toenemende bevolkingsdichtheid.

Een ander aspect is de zorg voor hen, die op enigerlei wijze niet in staat zijn op eigen kracht zich — ook in psychisch opzicht — staande te houden in de maatschappij. Het betreft het brede terrein van de zorg voor bejaarden, geestelijk of lichamelijk gehandicapten, delinquenten, ongehuwde moeders, individuele personen, huwelijken of gezinnen, die niet meer tegen de eigen situatie opgewassen zijn etc. Het maatschappelijk werk en de geestelijke gezondheidszorg zijn activiteiten in onze moderne samenleving, die in toenemende mate zullen gaan bijdragen tot het opvangen van de psychische consequenties van de bevolkingsdruk. Met betrekking tot de volksgezondheid in het algemeen moge gewezen worden op de problemen, verband houdende met de toenemende behoefte aan verpleegmogelijkheden van lichamelijke of geestelijke zieken, terwijl eveneens de maatregelen ter bescherming van de volksgezondheid tegen luchtverontreiniging en watervervuiling een hoogst belangrijke aangelegenheid vormen.

Een derde aspect willen wij noemen door te wijzen op de ruimtelijke ordening, hetgeen bepaald geen zaak is, die alleen maar thuis hoort op een departement in combinatie met bouwnijverheid. Ook de hiervoor genoemde gebieden van overheidsverantwoordelijkheid met betrekking tot de recreatie, de volksgezondheid e.d. zijn wezenlijk betrokken in de ordening van het gebruik van de beschikbare ruimte in ons land. Trouwens het hele overheidsbeleid, zowel in economisch opzicht (industrialisatiebeleid), als ten aanzien van de woningbouw, het onderwijs, de dienstensector in het algemeen zal met ruimtelijke ordening verweven dienen te zijn.

Een vierde aspect willen wij nog noemen, nl. de woningbouw. Het zal er nl. bij de woningbouw niet om moeten gaan zoveel mogelijk ruimten te scheppen, waarin de mensen een onderdak kunnen vinden.

Het gaat erom, dat de mens in een woning kan *wonen*, d.w.z. zichzelf kan zijn. Daarvoor is ruimte nodig zowel in als buiten de woning (met name ook voor de kinderen). Hierbij willen wij ons met name scharen aan de zijde van hen, die pleiten voor kwalitatief betere woningen, met voldoende mogelijkheden tot beslotenheid, veiligheid en privé-leven (gehoorigheid, doorzichtigheid e.d.) en tegen de hoogbouw, die de psychologisch zo belangrijke verruiming van de woning met een tuin(tje) of een gedeelte van de straat onmogelijk maakt. Men ontkomt niet altijd aan de indruk, dat de stedenbouwers, de ruimtelijke planners en ordenaars hun plannen en projecten ten behoeve van de mens opzetten zonder voldoende met de wezenlijke behoeften van het mens-zijn rekening te houden.

Tenslotte willen wij in verband met onze nationale problematiek ook nog enkele opmerkingen maken over de vragen van gezinsvorming, geboorteregeling en geboortebeperving. Immers ook in ons land wordt nog voortdurend van bevolkingspolitieke overwegingen uit gepleit voor geboortebeperving en voor overheidsmaatregelen met betrekking tot het bevorderen van een goede voorlichting inzake geboorteregeling alsmede met betrekking tot de juridische aspecten van het beschikbaar-zijn van de anti-conceptionele middelen. Naar mijn overtuiging echter wordt ook hier vaak het accent verkeerd gelegd, als wij de mens als uitgangspunt van al deze beschouwingen en maatregelen willen handhaven. Wij moeten dan nl. de vraag stellen „gaat het nu eigenlijk wel om geboorteregeling en gaat het om middelen, die dat mogelijk moeten maken?”

M.i. is dat niet het geval. Het gaat bij de mens om het beleven van het mens-zijn met name m.b.t. het geslachtelijk-zijn. In een huwelijk willen man en vrouw in de eerste plaats in optimale vorm hun mens-zijn, d.w.z. hun mens-zijn in relatie, in de unieke relatie van het huwelijk beleven. Om dat te kunnen doen en om deze relatie te kunnen opbouwen en in stand houden moeten en willen zij seksueel kunnen samenleven zonder dat hierbij voortdurend de gedachte aan een ongewilde zwangerschap een belemmerende factor is. Zij zullen daarbij in de regel ook graag kinderen willen hebben, doch als een geschenk en bekroning van deze relatie en in een aantal, dat zij zelf op grond van eigen mogelijkheden en inzichten willen bepalen. In deze mogelijkheden en inzichten zal de bevolkingsdruk in het eigen gezin (n.l. het aantal kinderen dat al geboren is) en daarbuiten als factor kunnen gaan meetellen als de man en de vrouw gaan beseffen, dat dit van betekenis is voor de mogelijkheden van hunzelf en van hun kinderen om mens te zijn of te worden overeenkomstig de eisen die zij daaraan stellen. Het is mijn verwachting, dat ook de betekenis

van de bevolkingsdichtheid buiten het gezin, m.a.w. de bevolkingsdruk, daarbij in toenemende mate invloed zal gaan uitoefenen, naarmate een inbreuk of bedreiging van de psychische factoren in het menselijk welzijn sterker worden.

De consequenties, die hieruit voortvloeien, met betrekking tot de propaganda voor geboorteregeling e.d. zijn m.i. de volgende:

- a. In de eerste plaats komt het op verdieping aan van het inzicht in het wezen van het mens-zijn en het wezen van de menselijke relatie in het huwelijk en daarbuiten. De verdieping van het inzicht in de betekenis van de sexualiteit in dit verband is niet meer dan een — overigens belangrijk — aspect van de totale vorming van de mens. Alle activiteiten op het terrein van onderwijs, vormingswerk en beïnvloeding van volwassenen en jeugdigen in het algemeen kunnen hieraan belangrijke bijdragen leveren! Met name mogen wij ook wel wijzen op de grote betekenis van de kerken, als het gaat om de vorming van de mens overeenkomstig zijn diepste mogelijkheden en bestemming.
- b. Pas op de bodem van het onder a. gestelde kan concrete voorlichting over middelen en methoden tot geboorteregeling nuttig en noodzakelijk zijn. Deze voorlichting, zonder de anthropologische fundering daarvan, kan m.i. eerder ten nadele van een goede menselijke ontwikkeling dan ten gunste daarvan werken. *Subsidiëring door de overheid* van instellingen die zich met deze voorlichting bezig houden, zal dan ook aan hiermede verband houdende voorwaarden gebonden moeten zijn.
- c. Ook de beschikbaarheid van middelen ter bevordering van een geestelijk gezond huwelijksleven (meestal genoemd anti-conceptionele middelen) zal niet wettelijk kunnen worden geregeld zonder met deze overwegingen ernstig rekening te houden.

LITERATUURLIJST

1. Prof. Dr. J. P. van Rooijen: Het bevolkingsvraagstuk (Meulenhoff-pocket).
2. Prof. Dr. W. Brand: Bevolkingsexplosie (Salamander-pocket).
3. „Optimale nataliteit”. Verslag van een studiedag, gehouden door de medische Faculteit van de Katholieke Universiteit te Nijmegen (nov. '64). Uitgave Dekker en v. d. Vegt, Utrecht '65.
4. Dr. C. J. B. J. Trimbos: Man en Vrouw, Uitg. Paul Brand, blz. 236—253.
5. Prof. Dr. A. Querido: in maandblad van de Geestelijke Volksgezondheid 18e jaargang nr. 10, okt. '63, blz. 331—340.

Interessant zijn ook de volgende rapporten:

6. „Bevolkingsspreiding”, rapport van de A.R.P.
7. „Het bevolkingsvraagstuk”, rapport van de P.S.P.
8. Idem van de Wiardi-Beckman Stichting (P.v.d.A.).
9. „Het nationale bevolkingsvraagstuk”, rapport van de J.O.V.D.

**Bent U al abonnee
op het
G.H.-Weekblad**

**de nederlander
neen?**

de nederlander

SPREEKT TOCH UW TAAL !

de nederlander

blinkt o.a. uit door:

- ★ serieuze artikelen
- ★ overzichtelijke opmaak
- ★ duidelijke foto's

de nederlander

verschijnt onder redactie van:

E. Kamphuis, voorzitter.

Drs. A. M. de Boo; A. J. van Dulst;

Mr. J. W. van Gelder; H. Kikkert;

Mr. Dr. K. de Vries, redactieleden.

Verder werken o.a. mee: alle Eerste
en Tweede Kamerleden.

.....
Adm. DE NEDERLANDER — POSTBUS 327 — APELDOORN

Noteert U mij voor een abonnement op de Nederlander.
Ik betaal per halfjaar/jaar.

NAAM:

ADRES:

WOONPLAATS:

MOETEN KLEINE KINDEREN WORDEN GEDOOPT ?

Ds. A. M. Lindeboom

Nu in deze tijd hier en daar het verschijnsel van herdoop voorkomt, en, naar het gerucht gaat, zelfs predikanten ten aanzien van de kinderdoop aarzelen, heeft ds. A. M. Lindeboom uit Staphorst er goed aan gedaan in bovengenoemde pocketuitgave de vraag naar de kinderdoop opnieuw onder ogen te zien.

Aanleiding voor de schrijver was een vraag over de kinderdoop die voor een vragenrubriek bij hem binnenkwam. Dit was voor ds. Lindeboom het ogenblik waarop hij besloot en exegetisch en kerkhistorisch de kinderdoop opnieuw in studie te nemen. Het resultaat daarvan wordt in het boekje „Moeten kleine kinderen worden gedoopt?” hierbij algemeen verkrijgbaar gesteld.

Het aantrekkelijke van dit geschrift is bovendien dat het zeer eenvoudig geschreven is, en toch degelijk op alle vragen ingaat. Vandaar dat het ook voor vele doeleinden geschikt is.

Dit boekje maakt en door het belangrijke onderwerp zelf, en door de eigen aanpak van de schrijver, een goede kans om in heel Nederland een der best gelezen geschriften over de boodschap van de bijbel te worden.

Als bewijs moge het feit blijken, dat reeds nú een geheel bijgewerkte 3e druk moet verschijnen!

124 pagina's omslag in twee-kleurendruk f 3,55

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

N.V. VOORHEEN VAN KEULEN PERIODIEKEN

Prins Mauritslaan 24 — Apeldoorn

Puttend uit nimmer benutte rapporten van de toenmalige hoofdinspecteur van het lager, middelbaar en Latijnse onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden, vraagt dr. Reinsma aandacht voor de stand van het onderwijs tijdens het bewind van Willem I en II.

In het eerste hoofdstuk taxeert de auteur het tot heden bekende bronnenmateriaal, terwijl in het tweede en derde resp. de soorten van scholen en de opleiding van leerkrachten ter sprake komen; in het vierde hoofdstuk wijst hij op in de rapporten voorkomende sporen van de schoolstrijd.

Daarna volgt het belangrijkste deel van dit werk, waarin het oordeel van een tijdgenoot over het peil van het Nederlandse onderwijs in het midden van de negentiende eeuw weerklinkt.

Tenslotte wordt nog in twee hoofdstukken met name aandacht gegeven aan de Latijnse scholen en de Israelitische scholen.

scholen en schoolmeesters onder Willem I en II

door

dr. R. REINSMA con-rector van het Chr. Lyceum 'Overvoorde' te 's-Gravenhage.

Deze studie ontleent haar unieke karakter aan de geraadpleegde bronnen: de het gehele land betreffende rapporten van de 'opperpaedagoog in het Koninkrijk', H. Wijnbeek, die tussen 1832 en 1848 alle provinciën met diligence, trekschuit, boerenkar, te paard en soms te voet doorkruiste.

'Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II' is daarom meer dan een boek voor allen die betrokken zijn bij (de historie van) ons onderwijs. Het is door een rijke verscheidenheid van citaten tevens een belangrijke bron voor regionale en plaatselijke geschiedschrijving en voor kennis van lokale ontwikkelingen.

De medewerking van het Prins Bernhardfonds aan de totstandkoming van deze uitgave onderstreept de waarde.

De prijs van dit in geheel linnen band en suggestief omslag gevatte werk van 263 pagina's bedraagt f 19,50.

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

N.V. VORHEEN VAN KEULEN PERIODIEKEN

Prins Mauritslaan 24 — Apeldoorn

1136
Wa XVII

11e JAARGANG — No. 3 — 1966

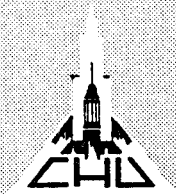

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

BIBLIOTHEEK RU GRONINGEN

0233 4791

TWEEMAANDELIJKSE UITGAVE VAN DE
JHR. MR. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN STICHTING

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

11e JAARGANG — No. 3 — 1966

Het Bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting is als volgt samengesteld:

Dr. I. N. Th. Diepenhorst, Epe, voorzitter;
Drs. E. Bleumink, Prof. Dr. Kramerslaan 29, Jutphaas, secretaris.

Leden: Drs. Joh. Boers, Arnhem; Drs. A. M. de Boo, Delft; Mr. W. de Bruyn, Voorburg; Dr. P. A. Elderenbosch, Amersfoort; Mevrouw Mr. M. Grooten-van Boven, Amsterdam; D. J. Lambooy, 's-Gravenhage; Drs. J. W. de Pous, 's-Gravenhage; Dr. C. H. Schouten, Oudewater.

REDACTIE- en ADMINISTRATIE-ADRES:

Wassenaarseweg 7, Den Haag, Telefoon 24 96 07

UITGEVER:

N.V. voorheen Van Keulen Periodieken,
Apeldoorn, Postbus 327, Tel. 05760-21396.

Alle opgaven van abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te zenden aan het administratie-adres: Wassenaarseweg 7, Den Haag. Advertentie-opdrachten aan de uitgever.

Abonnementsprijs f 5,50 per jaar, bij vooruitbetaling. Donateurs van de Jhr. Mr. de Savornin Lohman Stichting (minimum contributie f 7,50 per jaar) ontvangen het blad gratis. Giro-nummer t.n.v. Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting, Den Haag: 60.45.00.

Studenten-abonnementen f 2,50 per jaar. Losse nummers f 1,50.

Inhoud van dit nummer:

pag.

Dr. C. H. J. van Beukering,

Het Europees landbouwbeleid 1

Mr. S. J. van Tuyll van Serooskerken

Enkele opmerkingen over de Nederlandse ontwikkelingshulp 12

HET EUROPEES LANDBOUWBELEID

dr. C. H. J. van Beukering, voorzitter H.P.A.

Niet alleen in Nederland, maar ook in de meeste andere Europese landen heeft de overheid zich in de loop van de 20ste eeuw in toenemende mate bezig gehouden met de problemen van de landbouw.

In deze eeuw werden de landbouwers in West-Europa op pijnlijke wijze geconfronteerd met producenten in andere delen van de wereld, die, al dan niet met overheidssteun, tegen veel lagere prijzen hun produkten op de Europese markt konden aanbieden, met als gevolg, dat een groot deel van de West-Europese boeren in hun bestaan werden bedreigd. Op die bedreiging hebben de regeringen van de Europese landen op verschillende wijze gereageerd.

Het voornaamste wapen, dat in een aantal Europese landen in de eerste plaats werd gebruikt ter bescherming van de landbouw was dat van het invoerrecht, waarbij de hoge Duitse graanrechten wel als klassiek voorbeeld kunnen gelden. In Nederland daarentegen is tot aan de dertiger jaren van deze eeuw geen directe bescherming aan de landbouw gegeven, maar werd getracht de concurrentiekracht te versterken door structuurverbeterende maatregelen, landbouwonderwijs en -voorlichting, het uitbreiden van de veredelingslandbouw (het omzetten van akkerbouwprodukten in dierlijke) e.d.

In de dertiger jaren en daarna zien we in de Europese staten, die thans lid-staten van de E.E.G. zijn, uiteenlopende protectionistische maatregelen ontstaan, die direct betrekking hebben op de hoogte van het prijspeil van de landbouwprodukten.

Aan de verscheidenheid van de systemen van protectie lagen verschillende factoren ten grondslag, zoals klimatologische omstandigheden, bodemgesteldheid, traditionele methoden van grondbewerking, van teelt van bepaalde gewassen, van vee fokkerij-mesterij en van de structuur van de bedrijven.

Niettegenstaande de protectionistische maatregelen echter, bleef het inkomen van de agrarische bevolking achter in vergelijking met het inkomen van andere sectoren van het bedrijfsleven en is het evenwicht tussen productie en afzetmogelijkheden voor veel produkten uiterst labiel gebleven.

In de vijftiger jaren waren de beschermende maatregelen in de verschillende Europese landen tenslotte zover uit elkaar gelopen, dat steeds meer het besef groeide, dat men met de nationale protectie op de verkeerde weg was om het grote landbouwprobleem op te lossen.

Men kwam tot het inzicht, dat het landbouvvraagstuk niet kon worden opgelost door de problemen op elkanders rug af te wentelen, maar dat de oplossing moest worden gezocht in de richting van samen de problemen aan te pakken en de protectionistische systemen onder één noemer te brengen m.a.w. een gemeenschappelijke landbouwpolitiek te voeren, waarbij meer aandacht zou dienen te worden geschonken aan het structuurbeleid.

In het verdrag van Rome werden de grote lijnen aangegeven.

In dat verdrag, dat de grondslag vormt voor de E.E.G.-landbouwpolitiek, werd expliciet gesteld:

- a. dat de gemeenschappelijke markt voor landbouwprodukten gepaard moet gaan met een gemeenschappelijk landbouwbeleid;
- b. dat de gemeenschappelijke markt de landbouw en ook de handel in landbouwprodukten omvat.

Dr. Mansholt en anderen begonnen praktisch gestalte te geven aan deze stellingen.

De verwezenlijking van een gemeenschappelijke markt voor landbouwprodukten en een gemeenschappelijke landbouwpolitiek is temeer een zeer moeilijke opgave, waar in de lid-staten het prijspeil van de produkten, de opbrengst per ha en de structuur van de landbouwbedrijven zeer uiteenlopen, hetgeen moge blijken uit enige hierna volgende gegevens:

<i>Bedrijfs grootte:</i>	<i>Procentuele verdeling:</i>					
Landbouwbedrijven	Ned.	België	Luxemb.	W.-Dld.	Itl.	Fr.
1— 5 ha	38	47	32	44	65	30
5—10 ha	27	27	18	25	19	22
10—20 ha	23	18	26	21	10	25
20 ha en meer	12	18	24	10	6	23

Opbrengst van de granen per ha in kg.

	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver
Frankrijk	2640	1430	2700	1970
W.-Duitsland	3360	2640	3030	2870
Italië	1830	1560	1270	1310
Luxemburg	2410	2170	2600	2460
België	3760	2950	3620	3320
Nederland	4340	2930	4030	3650

Gemiddelde melkproductie per koe in kg

Frankrijk	2430
W.-Duitsland	3441
Italië	2831
Luxemburg	3375
België	3811
Nederland	4200

Welke verschillen er in prijsniveaus te overbruggen waren, blijkt onder meer uit de prijzen, welke de telers voor hun tarwe en gerst ontvingen bij de inwerkingtreding van het E.E.G.-verdrag.

Telersprijzen in guldens per 100 kg. voor de oogst 1957/1958

	Nederland	België	W.-Duitsl.	Italië	Frankrijk
tarwe	27.70	35.50	38.07	42.57	26.62
gerst	26.30	22.73	38.19	26.91	23.93

Vergelijken we nu deze prijzen met de in het kader van de E.E.G. vastgestelde richtprijzen per 1 juli 1965 voor de oogst 1965/1966, dan zien we, dat de verschillen aanmerkelijk zijn verminderd.

	Nederland	België	W.-Duitsl.	Italië	Frankrijk
tarwe	39.95	37.94	43.03	41.11	36.83
gerst	32.40	32.44	37.29	26.11	30.80

Per 1 juli 1957 zullen op grond van het bekende Raadsbesluit over harmonisering van het prijsniveau de volgende richtprijzen (Duisburg) gelden voor alle landen van de E.E.G.

tarwe f 38.46

gerst f 33.03

Wanneer de E.E.G. niettegenstaande deze grote verschillen, de landbouw heeft willen integreren, dan kunnen daarvoor onder meer de volgende redenen worden genoemd:

- a. De landbouw is een belangrijke pijler van de economie. In de E.E.G.-landen draagt de landbouw 9.2 % bij in het nationale inkomen, terwijl 18 % van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam is. (In Nederland is dit 9 %).
- b. De landbouwprodukten vormen een belangrijke kostenfactor voor de niet-agrarische sectoren van de economie en daarmee voor hun concurrentiepositie.
- c. Alle lid-staten hebben een relatief groot belang bij een efficiënte agrarische produktie en goede afzetmogelijkheden, in verband waarmee, speciaal door Frankrijk, grote aandrang is uitgeoefend de landbouw bij de integratie te betrekken.

Om nu de taak van de gemeenschap, namelijk om door het geleidelijk nader tot elkaar brengen van het economisch beleid van de lid-staten binnen de gehele gemeenschap een gestadige en evenwichtige expansie, een grotere stabiliteit, een toenemende verbetering van de levensstandaard en nauwere betrekkingen tussen de in de Gemeenschap verenigde staten, ook op agrarisch gebied, te verwezenlijken heeft het landbouwbeleid zich binnen het kader van het Verdrag de volgende doeleinden gesteld:

- a. de produktiviteit van de landbouw te doen toenemen door de technische vooruitgang te bevorderen en door zowel de rationele ontwikkeling van de landbouwproduktie als een optimaal gebruik van de produktiefactoren, met name ook van de arbeidskrachten te verzekeren;
- b. aldus de landbouwbevolking een redelijke levensstandaard te verzekeren door de verhoging van het hoofdelijk inkomen van hen die in de landbouw werkzaam zijn;
- c. de markten te stabiliseren;
- d. de voorziening veilig te stellen;
- e. redelijke prijzen bij de levering aan verbruikers te verzekeren.

Deze doeleinden worden voornamelijk nagestreefd door middel van:

1. Een structuurbeleid, dat de produktiviteit in de landbouw beoogt te verhogen.
2. Een prijs- en marktbeleid, dat enerzijds de sociaal en economische verantwoorde producenten een redelijk inkomen moet verschaffen, terwijl tevens de plaats en de omvang van de produktie hiermee kan worden beïnvloed.

Op deze wijze tracht men een produktiestructuur te verwezenlijken waarbij de produktie geschiedt op die plaatsen in de E.E.G. waar dit het meest efficiënt kan.

De financiering van dit beleid zal geschieden door het Europees Oriëntatie- en Garantiefonds voor de landbouw. Momenteel wordt dit fonds gevoed door bijdragen van de lid-staten. In het eindstadium van de E.E.G. zal dit fonds zich moeten bedruipen uit de heffingen, die bij de invoer van landbouwprodukten in de E.E.G. worden opgelegd.

De politieke implicaties van deze zelf-financiering zijn, zoals bekend, mede een aanleiding geworden tot de onlangs overwonnen crisis in de E.E.G.

Het structuurbeleid.

De verbetering van de landbouwstructuur vormt, zoals reeds vermeld een belangrijk element bij de verwezenlijking van de doelstelling van het Verdrag van Rome.

Door verbetering van de landbouwstructuur kan de produktiviteit worden opgevoerd, hetgeen kan worden beschouwd als een essentiële voorwaarde voor de verhoging van het hoofdelijk inkomen in de landbouw. Slechts bij een gunstige structuur immers kunnen de voorwaarden worden geschapen voor de toepassing van de technische vorderingen, voor een rationele uitbreiding van de produktie en een optimaal gebruik van de produktiefactoren.

Het effect van deze structuurverbetering kan in veel gevallen echter eerst dan voldoende worden benut, als een gedeelte van de agrarische beroepsbevolking afvloeit.

Thans is nog 18 % van de beroepsbevolking in de E.E.G. in de landbouw werkzaam. Wij moeten er echter rekening mee houden, dat een efficiënte landbouw op den duur slechts mogelijk zal zijn bij een agrarische beroepsbevolking, die naar de schatting van dr. Mansholt ongeveer 6 % van de totale zal bedragen.

Om de noodzakelijke afvloeiing te kunnen opvangen is het nodig dat in

de gebieden die voor structuurverbetering in aanmerking komen, ook andere sectoren van de economie worden ontwikkeld: industrie, ambacht, diensten. Deze werkwijze impliceert uiteraard een regionale benadering. De financiering van deze projecten geschiedt zoals gezegd door het Europees Oriëntatie- en Garantiefonds voor de landbouw. Om in aanmerking te komen voor bijdragen uit dit fonds moeten de projecten aan enige criteria voldoen.

Naar mijn mening is een van de belangrijkste criteria, dat een project, wil het voor gemeenschappelijke financiering in aanmerking komen, voldoende zekerheid moet bieden, dat het economisch effect van de tot stand gebrachte structuurverbetering duurzaam is.

Dat impliceert, dat een E.E.G.-steun zal worden gegeven aan projecten, waarvan men verwacht, dat het gunstige effect niet blijvend zal zijn. In Nederland heeft men tot nu toe steeds het principe: "gelijke monniken, gelijke kappen" gehanteerd bij het verlenen van subsidies.

Hoewel dit sociaal gezien te prefereren is, komt het mij voor, dat de efficiëncy in hoge mate gediend is met gerichte subsidies.

Dit systeem biedt nationaal het voordeel, dat de beoogde verbetering van de produktiviteit in kortere tijd en ten koste van minder middelen kan worden bereikt.

Het markt- en prijsbeleid.

De gemeenschappelijke marktpolitiek beoogt uiterlijk in 1970 een E.E.G.-markt te realiseren, die de kenmerken van een binnenmarkt draagt. Dit houdt in, een vrij goederenverkeer en een gemeenschappelijk prijsniveau. In deze markt moeten aanbod en afzet, — im- en exportmogelijkheden daarbij inbegrepen, en rekening houdende met traditionele handelsstromen —, met elkaar in evenwicht zijn, terwijl de prijzen op een zodanig niveau moeten komen, dat dit aan het efficiënt geleide en goed uitgeruste bedrijf een inkomen kan verschaffen, in overeenstemming met inkomens in bedrijven in de niet-agrarische sector van de economie.

De prijszetting vormt een uitermate gecompliceerd probleem, dat naar mijn mening drie belangrijke facetten heeft:

- a. De prijsverschillen tussen de lid-staten, zoals die momenteel nog bestaan.
- b. De omvang van de produktie.
- c. De handelsrelaties met derde landen.

A. *Prijverschillen.*

De landbouw heeft zich, zoals ik reeds opmerkte, in het verleden in de West-Europese landen en onder zeer verschillende economische voorwaarden ontwikkeld.

Daar de landbouwpolitiek in de lid-staten onderling sterk afweek, kwamen ook de prijzen van de landbouwprodukten in die landen op een zeer verschillend niveau te liggen. Duitsland en Luxemburg werden landen met een hoog prijspeil voor landbouwprodukten, terwijl Frankrijk en Nederland lage prijzen hadden. Ik vermeldde reeds de prijzen van tarwe en gerst van oogst 1957/1958 bij het inwerking treden van het Verdrag.

De telersprijs voor tarwe in augustus 1964, dus vóór de marathon-zitting ter vaststelling van een gemeenschappelijke prijs, was in Duitsland DM 42.18 per 100 kg en in Frankrijk DM 30.99 per 100 kg.

Het is begrijpelijk, dat de onderhandelingen om tot één prijspeil te komen zeer moeilijk zijn geweest, vooral omdat de inkomenspositie van de boer hiermede direct samenhangt.

In het bijzonder in Duitsland, het land met hoge graanprijzen, is een krachtig verzet gerezen bij de boerenorganisaties tegen een verlaging van de graanprijzen.

B. *Verhouding prijspeil/produktieomvang.*

Naast de problemen die samenhangen met het realiseren van een *gelijk* prijsniveau, vormt ook de *hoogte* van dit niveau een bron van moeilijkheden.

Wanneer de prijs op een relatief hoog niveau wordt vastgesteld, kan zulks n.l. aanleiding geven tot een ongewenste vergroting van de produktie.

Dit kan betekenen, dat het aanbod de vraag overtreft en dat het surplus tegen lage prijzen op kosten van de gemeenschappelijke kas op de wereldmarkt moet worden afgezet.

In vele kringen verwacht men dat de hoogte van het per 1 juli 1967 geldende prijspeil een uitbreiding van de teelt van tarwe vooral in Frankrijk, dat reeds met een overschot kampt, tot gevolg zal hebben.

Men wijst daarbij op de grote reserve cultuurgrond die Frankrijk nog heeft, waarvan naar schatting ca. 1.5 milj. ha bij een voldoende gunstig prijspeil voor graanteelt kan worden aangewend.

Persoonlijk meen ik, dat een dergelijke produktieuitbreiding niet waarschijnlijk is, onder meer omdat het zeer hoge aanloopkosten vergt om verwaarloosd land weer voor het verbouwen van granen geschikt te

maken. Een geringe uitbreiding in Frankrijk hoeft bovendien in het geheel van de E.E.G. gezien niet catastrofaal te zijn, aangezien kan worden verwacht dat in de landen die voorheen hoge prijzen hadden een teruggang in het areaal zal plaats vinden.

Even grote moeilijkheden brengt een te lage prijsbezetting met zich mede. Hierdoor namelijk zou een onaanvaardbaar groot aantal bedrijven niet meer in staat zijn lonend te produceren. Dit is sociaal gezien onaanvaardbaar.

Dit probleem is reeds aan de orde gesteld bij de onderhandelingen over toenadering van het hoge prijspeil voor graan van Duitsland en Luxemburg tot het gewenste gemeenschappelijke prijsniveau.

Tijdens de marathon-zitting in 1964 heeft de Ministerraad dan ook besloten tot 1970 enige miljoenen guldens uit de gemeenschappelijke kas beschikbaar te stellen aan de boeren uit de betrokken landen om te lage geldopbrengsten voorlopig te compenseren en zo een geruisloze aanpassing mogelijk te maken.

Voorts speelt ook de onderlinge prijsverhouding van de verschillende landbouwprodukten een belangrijke rol. Wanneer de prijs van granen ten opzichte van b.v. de melk hoog is, kan worden verwacht dat de graanteelt zich zal uitbreiden ten koste van de melkproductie.

C. Handelspolitiek aspect.

De handel in landbouwprodukten met derde landen neemt in de zes E.E.G.-landen gemiddeld genomen een belangrijke plaats in, hetgeen blijkt uit onderstaand overzicht, waarin de waarde van de invoer en uitvoer van landbouwprodukten uit en naar derde landen uitgedrukt in procenten van de totale in- en uitvoer van en naar die landen is weergegeven.

Waarde van de landbouwprodukten uit derde landen in procenten van de totale waarde uit derde landen.

	Invoer (%)	Uitvoer (%)
Nederland	37	29.0
W.-Duitsland	36	3.0
Italië	42	12.5
België/Luxemburg	29	9.0
Frankrijk	43	18.5
E.E.G.	38	11.3

Hieruit blijkt dat het % van de invoer en uitvoer voor Nederland niet zover uiteenloopt als in de andere lid-staten, terwijl het % van de uitvoer t.o.v. de andere lid-staten en het gemiddelde in de E.E.G. relatief hoog is.

De E.E.G. is in wereldwijd verband gezien een belangrijke agrarische markt, zowel wat betreft de consumptie als ook de produktie. Het beleid zal daarop gericht moeten zijn.

Het gemeenschappelijke landbouwbeleid zal, gezien het grote belang van het totale handelsverkeer met derde landen de voorwaarden moeten handhaven dan wel scheppen om dat belangrijke verkeer in stand te houden.

De Nederlandse landbouw is bovendien ook gebaat bij een gunstige ontwikkeling van de uitvoer van industrieprodukten. Immers, ons gemeenschappelijk welvaartsniveau hangt voor een groot deel af van het floreren van onze industriële export.

De E.E.G. zal dus een duidelijk contact met de wereldmarkt moeten onderhouden. Het karakter van de wereldmarkt voor enige belangrijke landbouwprodukten zoals b.v. granen en suiker is echter in hoge mate instabiel.

Wanneer de Europese agrarische markt aan deze onevenwichtigheid zou worden blootgesteld, dan zou het nagestreefde evenwicht tussen aanbod en afzet binnen de E.E.G. bedreigd worden.

Daarmee zou de inkomensvorming in de landbouw in gevaar kunnen worden gebracht en het gevoel van zekerheid dat noodzakelijk is om een klimaat te scheppen dat de nodige investeringen in de landbouw stimuleert, worden aangetast.

Daarom zal zeker in de komende jaren de E.E.G. zich wat betreft de landbouw moeten beschermen om een voldoende interne stabiliteit te kunnen verwezenlijken en anderzijds zal produktiviteit een efficiency zodanig moeten worden opgevoerd dat bij een redelijke produktieomvang het contact met de wereldmarkt zonder te grote gevaren voor de landbouwers mogelijk is.

Ook om andere redenen is de verbinding met de wereldmarkt noodzakelijk en zal de E.E.G. zijn verantwoordelijkheid ten opzichte van de rest van de wereld moeten aanvaarden en waar maken.

De vraag naar landbouwprodukten zal naar mijn stellige overtuiging in een redelijk tempo stijgen. In de westelijke wereld stijgt het welvaartspeil voortdurend en daarmee de vraag naar hoogwaardige veredelde landbouwprodukten.

Dit zal een toeneming van de vraag naar agrarische grondstoffen tot gevolg hebben.

Niet alleen in West-Europa stijgt deze vraag; gezien de grotere betekenis die men in de Oost-Europese landen aan het consumptieve element toekent, moet er ook rekening worden gehouden met een blijvende vraag naar agrarische produkten door deze landen.

Het komt mij echter voor, dat het Europese landbouwbeleid op langere termijn en gezien in wereldverband toch wel voor een ernstig dilemma komt te staan.

Het zich richten op veredelingslandbouw lijkt zinvol, maar naar mijn mening alleen wanneer men zijn oog richt op de ontwikkelde wereld. Ziet men naar de ontwikkelingslanden, dan doen zich een aantal zeer belangrijke vraagstukken voor.

Kortelings is in de Verenigde Staten berekend, dat rond het jaar 2000 het mensental op onze planeet rond de 6 miljard zal liggen tegen ruim 3 miljard in 1965.

Wanneer men daarbij in het geding brengt dat de verwachte bevolkingsgroei zich voor 7/8 in de z.g. ontwikkelingslanden zal voordoen en er de huidige moeilijkheden in de voedselvoorziening in India, China en andere landen in betreft, dan wordt het probleem duidelijk.

Zal het moreel en politiek verantwoord zijn dat de E.E.G.-landbouwproduktie voornamelijk gericht wordt op een koopkrachtige vraag naar veredelingsprodukten, terwijl het tegelijkertijd de voorschands niet koopkrachtige vraag naar agrarische grondstoffen ignoreert?

Met de thans bestaande kennis moet het uitgesloten worden geacht, dat de tropische landen, die ten onrechte het aureool van vruchtbaarheid dragen, zelf een grotere bevolking zouden kunnen voeden, laat staan een bevolking die door een toegenomen welvaart, waarnaar gestreefd wordt, hogere en gerechtvaardigde eisen aan de voeding gaat stellen. Het landbouwbeleid in Europa en ook in Amerika richt zich thans voornamelijk op het opheffen van eventuele dispariteiten van de agrarische ten opzichte van de niet-agrarische inkomens.

Dit komt er in de praktijk op neer, ook al in verband met de grote moeilijkheden van de voedseloverschotten, dat het beleid bij een hoogstens gelijk blijven van de totale produktieomvang een vermindering van een aantal werkers in de landbouw tracht te realiseren.

Dit betekent in veel gevallen een vervanging van mensen door machines en impliciet bedrijfsvergroting, waarmee de produktie per man wordt verhoogd.

Op die wijze kan worden bereikt dat de gewenste stijging van het inkomen per hoofd in de landbouw plaats vindt.

Nu zowel China als Rusland als belangrijke afnemers aan de wereldmarkt zijn en er zich in Z.O.-Azië een groot tekort aan voedsel voordoet,

blijkt, dat de wereldvoedselvoorraad in snel tempo naar een kritisch niveau kan dalen.

In de afgelopen jaren zijn wij zodanig geconfronteerd met het probleem van de agrarische overschotten dat wij ons nauwelijks het verdwijnen ervan kunnen voorstellen; zoals wij in de dertiger jaren leefden met een werkeloosheid en zeker geen voorstelling konden hebben van de krapte op de arbeidsmarkt van het huidige moment. Maar wederom blijkt dat een bestaande situatie in korte tijd kan veranderen.

Naar mijn mening zullen de gematigde klimaatzones een steeds grotere plaats gaan en moeten innemen als agrarische producenten in de wereld. *In tegenstelling tot degenen die van oordeel zijn dat de landbouw in onze maatschappij een onzekere toekomst tegemoet gaat meen ik dat er voor de westerse landbouw en ook voor de landbouw sectoren in Nederland nog voldoende mogelijkheden aanwezig zijn en dat er op den duur door de westerse producenten een taak te vervullen is ten behoeve van de gehele mensheid.*

ENKELE OPMERKINGEN OVER DE NEDERLANDSE ONTWIKKELINGSHULP

Mr. S. J. Van Tuyll van Serooskerken

De problematiek der ontwikkelingshulp is in de afgelopen 20 jaren uitgegroeid van een stokpaardje, bereden door een aantal idealisten, tot een begrip dat nationaal en internationaal in het centrum der politieke belangstelling is komen te staan.

Het eerste overtuigende bewijs dat een Regering zich verantwoordelijk kan voelen voor de economische ontwikkeling van andere landen dan het eigen land, werd in 1947 geleverd toen de Regering der Verenigde Staten aan alle landen van Europa (dus ook aan die van Oost-Europa) aanbood om hulp te bieden bij het herstel der door de oorlog geslagen wonden. Wij weten thans allen welk een verstrekkende en heilzame invloed de "Marshall-hulp" op de economieën der West-Europese landen heeft uitgeoefend. (De Oost-Europese landen wezen de Amerikaanse hulp van de hand). Over een periode van 5 jaren besteedde de Amerikaanse Regering voor dat doel omstreeks 15 miljard dollar, waarmee de aldus tot economische samenwerking gedwongen West-Europese landen een produktie- en welvaartsniveau bereikten dat reeds in de eerste helft der vijftiger jaren het vooroorlogse peil ruimschoots overtrof.

Het succes der Marshall-hulp viel samen met een periode van versnelde dekolonisatie. In 1945 waren 50 landen lid der Verenigde Naties, welk aantal in 1955 opliep tot 76, terwijl aan de conferentietafel van de laatste Algemene Vergadering der Verenigde Naties 118 landen plaats namen. Waar de meeste van de nieuwe leden behoorden tot de minder ontwikkelde landen uit Azië en Afrika, lag het voor de hand dat allereerst in de Verenigde Naties de collectieve verantwoordelijkheid werd gesteld van de meer welvarende geïndustrialiserde landen voor de economische en sociale ontwikkeling der landen welke in minder bevoorrechte omstandigheden verkeerden. Maar hoeveel moeilijker is het gebleken de problemen der z.g.n. ontwikkelingslanden op te lossen dan de economische problemen van destijds in de West-Europese landen. In West-Europa immers waren de ervaring en de organisatie beschikbaar om de Amerikaanse dollars aanstonds het maximale nut te doen afwerpen. In de ontwikkelingslanden daarentegen moeten eerst de voorwaarden wor-

den geschapen waaronder bepaalde vormen van technische en financiële hulp op doeltreffende wijze kunnen worden toegepast.

In Nederland heeft men daarvoor in een vroeg stadium een open oog gehad, en het is onder meer aan Prof. Tinbergen te danken dat de wetenschappelijke bestudering van de ontwikkelingsproblematiek de nodige aandacht kreeg. En dat heeft weer tot gevolg gehad dat de politieke behandeling van het Regeringsbeleid terzake van de ontwikkelingshulp veelal plaats vond met vermijding van op dit terrein soms zo verleidelijk simplificaties.

Een geleidelijke bewustwording van de omvang en de gecompliceerdheid van het ontwikkelingsprobleem en van de noodzaak om de overdracht van kennis en financiële middelen te passen in het totale kader der wereldverhoudingen op politiek, economisch en sociaal terrein, heeft van een aantal meningsverschillen over de beste wijze waarop de ontwikkelingshulp dient te worden verleend, de scherpe en vaak principiële kanten goeddeels weggenomen. Algemeen wordt thans aanvaard dat niet alleen bij de bouwnijverheid, doch ook bij de ontwikkelingshulp een "pluriform" beleid dient te worden nagestreefd.

Dat het motief der hulpverlening niet uitsluitend op humanitaire of economische of politieke argumenten behoeft te berusten maar veeleer op een samenloop dezer argumenten dient te worden verdedigd, wordt praktisch niet meer aangevochten. De strijdbijl over de vraag wat de naam ontwikkelingshulp mag dragen schijnt nu wel begraven te zijn, dankzij vooral het voortreffelijke werk van de Development Assistance Committee van de O.E.S.O. te Parijs, waarin ook Nederland zijn bijdrage levert. De balans van het vraagstuk bilateraal of multilateraal schijnt in evenwicht te komen, hoewel in de toekomst de naald wel weer eens zal gaan schommelen. Over de theoretische wenselijkheid enerzijds en de praktische mogelijkheid anderzijds een duidelijke uitspraak te doen in het vraagstuk der gebonden of ongebonden hulp bestaat niet meer zo heel veel verschil van mening. De magische aantrekkingskracht van het getal 1 als percentage van het nationaal inkomen dat aan ontwikkelingshulp dient te worden besteed, neemt geleidelijk af naarmate dit percentage benaderd wordt en naarmate het inzicht veld wint dat op den duur veel grotere bedragen benodigd zijn wil de geboden hulp binnen 1 of 2 generaties op waarlijk beduidende resultaten kunnen bogen. Het pleit dat enkele jaren geleden van meer dan één zijde is gevoerd voor de invoering van een speciale belastingheffing voor een ontwikkelingsfonds is niet erg "aangeslagen", en dat zal wel de reden zijn waarom dit geluid niet meer wordt gehoord.

Al deze discussiepunten hebben plaats moeten maken voor de alles overheersende vraag op welke wijze meer hulp en meer doelmatige hulp kan

worden gemobiliseerd om de steeds wijder wordende welvaartskloof te overbruggen.

Toch ziet het er naar uit dat in Nederland de kwestie bilateraal-multilateraal een grote rol zal kunnen gaan spelen in de binnenlandse politiek. Dat aan deze kwestie politieke betekenis wordt toegekend, valt reeds af te leiden uit het feit dat zowel in de Troonrede van 17 september 1963 als in die van 15 september 1964 het probleem bilateraal-multilateraal met zoveel woorden wordt genoemd. Terwijl voor het eerst in 1954, en vervolgens in 1955, 1959, 1960 en 1962 de Troonrede het welvaarts-tekort in de minder ontwikkelde gebieden in zeer algemene termen bespreekt, merkt de Troonrede van september 1963 het navolgende op:

„de Regering streeft naar een evenwichtig programma van hulpverlening binnen het Koninkrijk en daarbuiten in verscheidene bilaterale en multilaterale vormen”.

Waar het Nederlandse beleid een zekere voorkeur had getoond voor de multilaterale vorm van hulpverlening, worden in de hier geciteerde tekst de beide vormen op één lijn naast elkaar gesteld.

In de Troonrede van september 1964 wordt een verdere stap in bilaterale richting gezet met de navolgende zinsnede:

„Aan het bilaterale element in de hulpverlening zal enige uitbreiding worden gegeven; activiteiten van het bedrijfsleven in bepaalde ontwikkelingslanden kunnen daardoor worden gestimuleerd.”

Met deze formulering wordt niet alleen een buiging gemaakt in de richting van het bilateralisme, maar deze wordt zelfs gemotiveerd met argumenten van commerciële aard, ontleend aan het economisch belang van het hulpverlenende land.

Tegen deze trend naar het bilateralisme zou op zichzelf geen overwegend bezwaar behoeven te worden gemaakt zolang de multilaterale hulp een belangrijke plaats in het algemeen hulpprogramma blijft behouden. Gevreesd moet echter worden dat met de benoeming in het in april 1965 opgetreden Kabinet van een Minister zonder Portefeuille die in het bijzonder is belast met de behandeling van de vraagstukken van de Nederlandse hulp aan ontwikkelingsgebieden, de bilaterale hulp in toenemende mate de multilaterale hulp zal gaan verdringen.

Daartegen zijn echter een aantal bedenkingen aan te voeren, waarvan er hier een viertal worden genoemd.

1. De Nederlandse ontwikkelingshulp is een stuk buitenlands politiek beleid dat één en ondeelbaar is met de prestatie, de "imago", van Nederland in het internationale gesprek over buitenlands politieke vraagstukken, waaronder ook de ontwikkelingsproblemen. Over laatstgenoemde problemen vinden deze gesprekken plaats in velerlei fora, zoals in de V.N. te New York, de Wereldbank en het Monetair Fonds te Washington, de NAVO te Parijs, de Raad van Europa te Straatsburg, de O.E.S.O. en de DAC te Parijs, de E.E.G. te Brussel, maar ook in de Ecafé te Bangkok, de E.C.A. te Addis Abeba, de Ecla te Santiago, de F.A.O. te Rome etc., etc. Het ontwikkelingsbeleid wordt aldus geïntegreerd in het totale buitenlandse beleid van Nederland. Een te sterke toeneming van het bilaterale element, resulterende in bilaterale besprekingen, zal al te gemakkelijk leiden tot incidentele beslissingen, genomen op grond van toevallige en vaak tijdelijke bilaterale situaties. Daardoor kan afbreuk worden gedaan aan een evenwichtig beleid, op brede basis in overleg met deskundige internationale secretariaten opgebouwd, en ingepast in de totale buitenlands politieke concepties van Nederland.

2. Een te sterke bilateralisering van het Nederlandse hulpprogramma dreigt de Nederlandse Regering vatbaar te maken voor politieke druk, zowel van de zijde van het hulpontvangende land als van de zijde van de landen die het hulpontvangende land weinig goeds toewensen. Waar de invloed van Nederland in de ontwikkelingslanden, noch de omvang van het Nederlandse hulpprogramma, zo groot is dat de Regering zich steeds van deze druk volledig zal kunnen distanceren, zal een multilaterale verpakking van het Nederlandse hulpprogramma Nederland minder kwetsbaar maken.

3. Veelal zullen bilaterale ontwikkelingsprojecten een Nederlands-nationale planning, voorbereiding, uitvoering, begeleiding, toezicht en controle vereisen. Nog afgezien van het feit dat in het bijzonder een multilaterale planning en een toezicht door een deskundige internationale staf een grotere mate van "neutrale", niet voor politieke beïnvloeding vatbare behandeling van het onderhanden zijnde project waarborgt, zal Nederland steeds moeilijker de apparatuur en het deskundige personeel kunnen leveren om vanaf de planning tot en met de voltooiing van het project de volle verantwoordelijkheid (of de mede-verantwoordelijkheid met het hulpontvangende land) te kunnen dragen.

De lijst van de projecten van uitgebreide technische hulp, welke de Nederlandse Regering in uitvoering, in voorbereiding en in onderzoek heeft genomen (brief van 26 januari 1966 van Minister Luns aan de

Voorzitter van de Tweede Kamer; stuk 8305, zitting '65/'66) telt reeds 38 adviserende en uitvoerende instanties in Nederland voor de behandeling van 58 projecten. Zou het geen besparing in mankracht, tijd en geld opleveren indien in een aantal gevallen de staf van bepaalde internationale organisaties met hun "resident representatives" zouden zijn ingeschakeld?

4. De ervaring leert dat meer nog dan bij multilaterale hulp, de bilaterale hulp vaak moeilijk "ongebonden" kan worden aangeboden. Nationaal-politieke, -economische en -commerciële belangen krijgen in het hulpverlenende land een veel grotere kans dan bij de multilaterale hulp, invloed uit te oefenen bij de vaststelling der voorwaarden waaronder de hulp zal worden verleend. En het is uiteraard de vraag of ieder dezer voorwaarden zich verdraagt met de meest doelmatige uitvoering van het project.

Maar, zal de lezer zich afvragen, moet de benoeming van een Minister zonder Portefeuille, speciaal belast met de ontwikkelingshulp, wel noodzakelijkerwijs leiden tot een verschuiving in het Nederlandse hulpbeleid ten gunste van het bilateralisme? En zal, indien de uitbreiding van het bilaterale element geen aanbeveling verdient, de Minister zonder Portefeuille deze bezwaren niet onderkennen?

Helaas is het antwoord op deze vragen niet zo vanzelfsprekend als men zou denken.

Anders dan de huidige Minister zonder Portefeuille, mr. Th. H. Bot, was diens voorganger, de Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken dr. I. N. Th. Diepenhorst, geïntegreerd in het onder de politieke leiding van de Minister van Buitenlandse Zaken staande apparaat, d.w.z. het Departement van Buitenlandse Zaken. Geïntegreerd in dien zin dat de ontwikkelingsvraagstukken, waarmee de Staatssecretaris onder meer was belast, onder diens dagelijkse leiding werden behandeld in en door de ambtelijke diensten van het Departement, die — en dit is een belangrijk punt — uiteindelijk evenals de Staatssecretaris zelf, de aanwijzingen van de Minister dienden te volgen en met diens politieke inzichten dienden rekening te houden. Voor de Staatssecretaris betekende dit bovendien dat als hij zich met de inzichten van de Minister niet zou kunnen verenigen, hij langs politieke weg voor zijn probleem een oplossing zou moeten vinden.

De Minister zonder Portefeuille heeft echter een andere positie. Als Minister kan hij (en politiek gesproken: moet hij) een eigen beleid voeren, dat uiteraard bij voorkeur aansluiting zal zoeken bij het beleid van de Minister van Buitenlandse Zaken, doch dat daaraan — althans

in beginsel — niet ondergeschikt is. En zou het beleid van de beide Ministers niet parallel lopen, dan is — uiteindelijk — de Raad van Ministers het orgaan waarin de eenheid van het buitenlandse beleid dient te worden hersteld. Onder de huidige verhoudingen is de kans op divergenties derhalve aanzienlijk groter dan vóór april 1965, toen onder de verantwoordelijkheid van de Minister van Buitenlandse Zaken een Staatssecretaris met de behandeling der ontwikkelingsproblemen (en met andere zaken) was belast.

Onder de hier gescheurde omstandigheden zal beaamd moeten worden dat de Minister zonder Portefeuille zelfs met de beste wil van de wereld moeite zal hebben het hierboven onder 1 ontwikkelde bezwaar tegen een te ver doorgevoerd bilateralisme aan te voelen en daarmee rekening te houden. Hij zal het immers, nu zijn taak min of meer is losgekoppeld van die van de Minister van Buitenlandse Zaken nauwelijks bemerken als zijn beleid in onvoldoende mate is afgestemd op het algemene buitenlands politieke beleid, omdat hij daarmee niet, in tegenstelling tot de Staatssecretaris van weleer, in voortdurende aanraking komt.

Maar de overige bedenkingen dan, genoemd onder de punten 2, 3 en 4? Zijn die dan niet overtuigend? Te vrezen valt dat de hier genoemde bezwaren voor een bekwame, hardwerkende en in de goede zin eerzuchtige politicus eerder een uitdaging zullen vormen dan een waarschuwing. Het is nu eenmaal de taak van de Minister zonder Portefeuille om het Nederlandse beleid ten aanzien van de ontwikkelingshulp te stimuleren en te coördineren. De bilaterale hulp biedt meer uitzicht op spoedige resultaten dan de multilaterale, waar de beslissingen in langzamer tempo tot stand komen doordat meer partijen daarbij zijn betrokken. De bilaterale programma's vereisen voorts meer persoonlijke aandacht en meer contacten met buitenlandse Regeringsvertegenwoordigers, hetgeen op zich zelf aantrekkelijk is. Bovendien kunnen bilaterale programma's, als tenminste alles goed gaat, meer goodwill kweken, althans meer directe uitdrukkingen van goodwill. Het multilaterale werk is zeker minder spectaculair, en kan — als eenmaal de voorwaarden van deelneming zijn vastgesteld — zijn verdere uitwerking vinden langs de ambtelijke wegen in de internationale organen. Aan een dagelijkse politieke leiding bestaat daarbij dan geen grote behoefte meer.

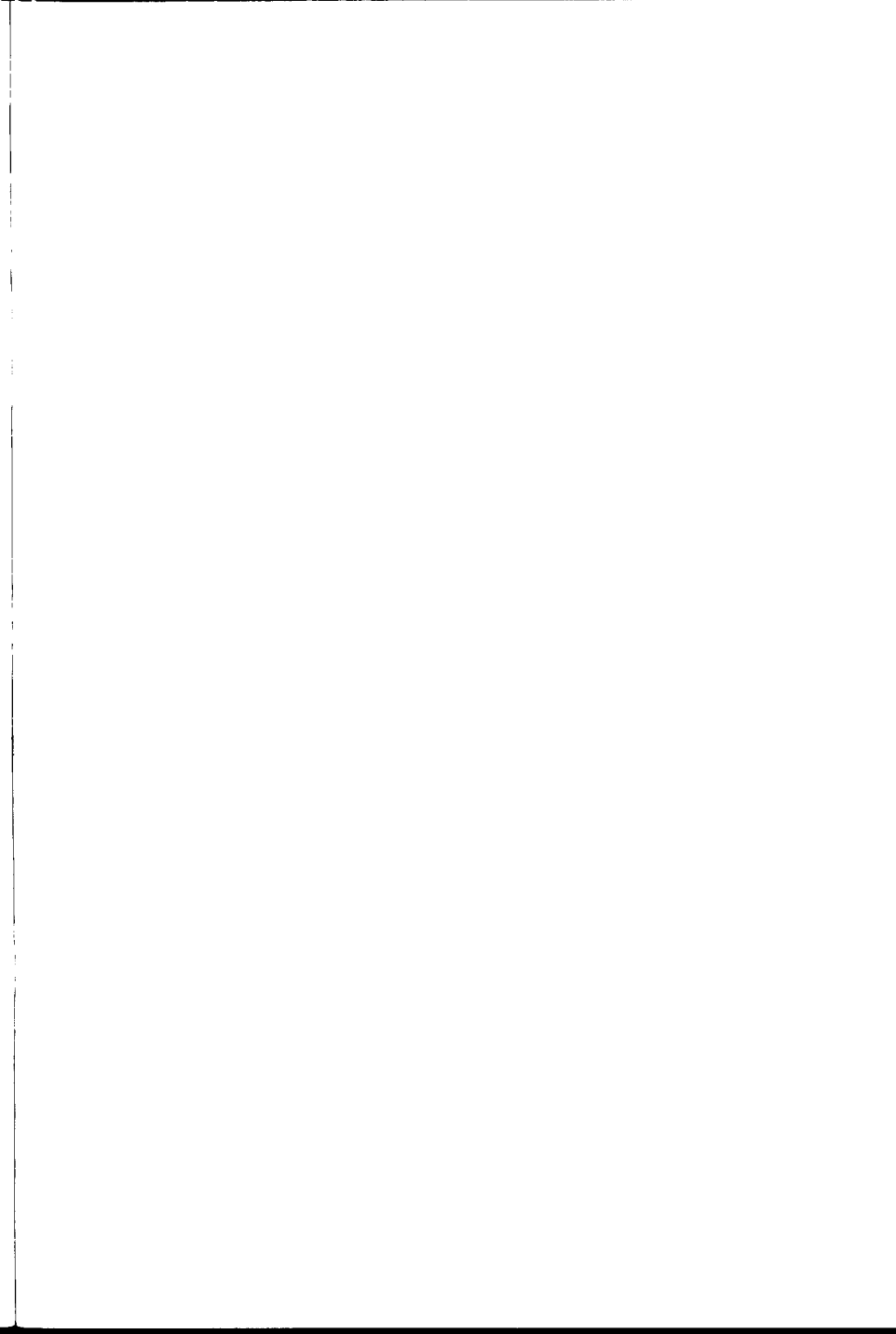
Is het dan zo verwonderlijk om te verwachten dat gedurende de huidige Kabinetsperiode het bilaterisme in het Nederlandse hulpbeleid absoluut en relatief zal toenemen? In nog sterkere mate zal zulks echter het geval zijn en nog ernstiger zullen de bezwaren worden gevoeld als na de Tweede Kamer verkiezingen in het voorjaar 1967 zou worden besloten tot de instelling van een afzonderlijk Departement voor ontwikkelingshulp, waarover men in politieke kringen wel eens kan horen

spreken. Daardoor zou de thans reeds verslappende band tussen buitenlandse politiek en ontwikkelingsbeleid nog losser worden en in feite worden doorgesneden met alle nadelige gevolgen daarvan, zowel voor het algemene buitenlandse beleid als voor het ontwikkelingsbeleid. Maar tevens zal dan blijken dat de politieke belangstelling in binnen- en buitenland voor de Nederlandse hulpinspanning zal verdorren tot een zuiver technische belangstelling voor een technisch (niet meer politiek) vraagstuk, waaraan stimulerende politieke injecties zullen komen te ontbreken. En vooral zullen de bilaterale programma's hoogtij vieren! In een aantal ons omringende landen wordt echter reeds in toenemende mate het multilateralisme gepropageerd. Moge daarom, na de Tweede Kamerverkiezingen in het voorjaar 1967, de Regering de weg terug inslaan naar de benoeming van een Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken voor de ontwikkelingshulp. Want beter dan een afzonderlijke Minister, met of zonder Portefeuille, zal een Staatssecretaris, geschraagd door het gezag van de Minister van Buitenlandse Zaken, en door hem geruggesteund in de binnenlands-politieke discussie alsmede in het internationale overleg, op het Nederlandse hulpverleningsbeleid een duidelijk en doelbewust stempel kunnen drukken, in overeenstemming met — en passend in — het totale beeld van Nederland in de wereld der internationale samenwerking.

RECTIFICATIE :

Door onopgehelderde oorzaak is het slot van het artikel van Prof. Dr. J. W. van Hulst over: *Problemen der associatie ingevolge art. 238 van het E.E.G.-verdrag*, in het C.H.-tijdschrift 12e jaargang no. 1 niet afgedrukt. De redactie betreurt dit bijzonder.

E. B.

**Bent U al abonnee
op het
G.H.-Weekblad**

**de nederlander
neen?**

de nederlander

SPREEKT TOCH UW TAAL !

de nederlander

blinkt o.a. uit door:

- ★ serieuze artikelen
- ★ overzichtelijke opmaak
- ★ duidelijke foto's

de nederlander

verschijnt onder redactie van:

E. Kamphuis, voorzitter.

Drs. A. M. de Boo; A. J. van Dulst;

Mr. J. W. van Gelder; H. Kikkert;

Mr. Dr. K. de Vries, redactieleden.

Verder werken o.a. mee: alle Eerste
en Tweede Kamerleden.

.....
Adm. DE NEDERLANDER — POSTBUS 327 — APELDOORN

Noteert U mij voor een abonnement op de Nederlander.

Ik betaal per halfjaar/jaar.

NAAM:

ADRES:

WOONPLAATS:

MOETEN KLEINE KINDEREN WORDEN GEDOOPT ?

Ds. A. M. Lindeboom

Nu in deze tijd hier en daar het verschijnsel van herdoop voorkomt, en, naar het gerucht gaat, zelfs predikanten ten aanzien van de kinderdoop aarzelen, heeft ds. A. M. Lindeboom uit Staphorst er goed aan gedaan in bovengenoemde pocketuitgave de vraag naar de kinderdoop opnieuw onder ogen te zien.

Aanleiding voor de schrijver was een vraag over de kinderdoop die voor een vragenrubriek bij hem binnenkwam. Dit was voor ds. Lindeboom het ogenblik waarop hij besloot en exegetisch en kerkhistorisch de kinderdoop opnieuw in studie te nemen. Het resultaat daarvan wordt in het boekje „Moeten kleine kinderen worden gedoopt?” hierbij algemeen verkrijgbaar gesteld.

Het aantlokkelijke van dit geschrift is bovendien dat het zeer eenvoudig geschreven is, en toch degelijk op alle vragen ingaat. Vandaar dat het ook voor vele doeleinden geschikt is.

Dit boekje maakt en door het belangrijke onderwerp zelf, en door de eigen aanpak van de schrijver, een goede kans om in heel Nederland een der best gelezen geschriften over de boodschap van de bijbel te worden.

Als bewijs moge het feit blijken, dat reeds nú een geheel bijgewerkte 3e druk moet verschijnen!

124 pagina's omslag in twee-kleurendruk f 3,55

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

N.V. VOORHEEN VAN KEULEN PERIODIEKEN

Prins Mauritslaan 24 — Apeldoorn

Puttend uit nimmer benutte rapporten van de toenmalige hoofd-inspecteur van het lager, middelbaar en Latijnse onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden, vraagt dr. Reinsma aandacht voor de stand van het onderwijs tijdens het bewind van Willem I en II.

In het eerste hoofdstuk taxeert de auteur het tot heden bekende bronnenmateriaal, terwijl in het tweede en derde resp. de soorten van scholen en de opleiding van leerkrachten ter sprake komen; in het vierde hoofdstuk wijst hij op in de rapporten voorkomende sporen van de schoolstrijd.

Daarna volgt het belangrijkste deel van dit werk, waarin het oordeel van een tijdgenoot over het peil van het Nederlandse onderwijs in het midden van de negentiende eeuw weerklinkt.

Tenslotte wordt nog in twee hoofdstukken met name aandacht gegeven aan de Latijnse scholen en de Israelitische scholen.

scholen en schoolmeesters onder Willem I en II

door

dr. R. REINSMA con-rector van het Chr. Lyceum 'Overvoorde' te 's-Gravenhage.

Deze studie ontleent haar unieke karakter aan de geraadpleegde bronnen: de het gehele land betreffende rapporten van de 'opperpaedagoog in het Koninkrijk', H. Wijnbeek, die tussen 1832 en 1848 alle provinciën met diligence, trekschuit, boerenkar, te paard en soms te voet doorkruiste.

'Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II' is daarom meer dan een boek voor allen die betrokken zijn bij (de historie van) ons onderwijs. Het is door een rijke verscheidenheid van citaten tevens een belangrijke bron voor regionale en plaatselijke geschiedschrijving en voor kennis van lokale ontwikkelingen.

De medewerking van het Prins Bernhardfonds aan de totstandkoming van deze uitgave onderstreept de waarde.

De prijs van dit in geheel linnen band en suggestief omslag gevatte werk van 263 pagina's bedraagt f 19,50.

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

N.V. VOORHEEN VAN KEULEN PERIODIEKEN

Prins Mauritslaan 24 — Apeldoorn

11e JAARGANG — No. 4/5/6 — 1966

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Jubileumnummer

TWEEMAANDELIJKE UITGAVE VAN DE
JHR. MR. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN STICHTING

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

11e JAARGANG — No. 4/5/6 — 1966

Het Bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting is als volgt samengesteld:

Dr. I. N. Th. Diepenhorst, Epe, voorzitter;
Drs. E. Bleumink, Prof. Dr. Kramerslaan 29, Jutphaas, secretaris.

Leden: Drs. Joh. Boers, Arnhem; Drs. A. M. de Boo, Delft; Mr. W. de Bruyn, Voorburg; Dr. P. A. Elderenbosch, Amersfoort; Mevrouw Mr. M. Grooten-van Boven, Amsterdam; D. J. Lambooy, 's-Gravenhage; Drs. J. W. de Pous, 's-Gravenhage; Dr. C. H. Schouten, Oudewater.

REDACTIE- en ADMINISTRATIE-ADRES:

Wassenaarseweg 7, Den Haag, Telefoon 24 96 07

UITGEVER:

N.V. voorheen Van Keulen Periodieken,
Apeldoorn, Postbus 327, Tel. 05760-21396.

Alle opgaven van abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te zenden aan het administratie-adres: Wassenaarseweg 7, Den Haag. Advertentie-opdrachten aan de uitgever.

Abonnementsprijs f 5,50 per jaar, bij vooruitbetaling. Donateurs van de Jhr. Mr. de Savornin Lohman Stichting (minimum contributie f 7,50 per jaar) ontvangen het blad gratis. Giro-nummer t.n.v. Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting, Den Haag: 60.45.00.

Studenten-abonnementen f 2,50 per jaar. Losse nummers f 1,50.

BIBLIOTHEEK RU GRONINGEN

0337 2311

Verantwoording

10 jaar Lohmanstichting, 10 jaar politiek Nederland

In 1965 bestond de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting 10 jaar.

10 Jaar van veranderingen binnen de C.H.U. en in onze partijverhoudingen, van snelle politieke wijzigingen in Nederland en daarbuiten.

In dit lustrumnummer treft U nu enkele artikelen aan die bij deze veranderingen en ontwikkelingen stilstaan en die pogen enkele grondlijnen te ontdekken. De grondlijnen, die mogelijk naar de toekomst doorgetrokken mogen worden; de extrapolatie van het verleden naar de toekomst. Dit is het wat ons als Unie bezighoudt.

Inhoud van dit nummer:	pag.
<i>Dr. I. N. Th. Diepenhorst,</i> De Lohmanstichting 10 jaar	5
<i>Mr. H. K. J. Beernink,</i> 10 Jaar nationale politiek	12
<i>Mr. C. A. Bos</i> 10 Jaar buitenlandse politiek	20
<i>Prof. Dr. Th. L. Haitjema,</i> 10 Jaar „kerkelijk denken” en de politieke verantwoordelijkheid der kerk	31
<i>Prof. Dr. van G. C. Niftrik,</i> 10 Jaar samenwerking confessionele partijen	41
<i>Mr. J. W. van Gelder,</i> 10 Jaar ontwikkeling van het politieke partijwezen	47
Enige activiteiten van de Lohman Stichting	54

Op 1 februari 1955 werd in het Uniehuis aan de Wassenaarseweg de eerste bestuursvergadering gehouden van de, op voorstel van de Unieraad, door de Algemene Vergadering van de Christelijk-Historische Unie opgerichte "Jhr Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting", (de stichtingsacte werd verleden op 14 september 1955) die tot doel kreeg: het bevorderen van de bezinning op de christelijk-historische beginselen, de bestudering van de actuele vraagstukken en van het uitdragen van de christelijk-historische denkbeelden in het Nederlandse volksleven.

Op deze vergadering werd allereerst besloten tot het uitgeven van een tijdschrift over te gaan, omdat men besepte dat een uitgebreider en dieper voorlichting, naast hetgeen onze bestaande week- en maandbladen bedoelden te geven, noodzakelijk was; daarna zou men zich bezinnen op het vormen van studiegroepen ter bestudering van bepaalde onderwerpen. Het eerste nummer van het „C.H.-Tijdschrift” verscheen in oktober 1955. In het „Voorwoord” werd gesproken van een „bezonnen enthousiasme” waarmede de redactie, die door het bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohmanstichting werd gevormd, haar voorlichtingstaak aanvaardde, een „voorlichting die, hoewel allereerst bestemd voor het zo belangrijke en hoge terrein der staatkunde, zich hiertoe niet uitsluitend zal behoeven te beperken. Een voorlichting ook, die zeer beslist geen uiting van een bepaalde groep wil zijn. Als het de glorie van de Unie is, dat binnen haar staatkundig verband een vrijheid heerst, die geen andere politieke groepering biedt, dan dient in dit Christelijk-Historisch Tijdschrift niet alleen een zuivere positieve houding tot andere partijen te worden nagestreefd, maar moeten ook alle schakeringen binnen de Unie zelf tot hun recht kunnen komen. Iedere eenzijdigheid, maar zeker ook on-zijdigheid willen wij bewust vermijden. De opdracht van Jezus Christus ook op het terrein der staatkunde aan Zijn volgelingen gegeven „Gij zult Mijne getuigen zijn”, blijkt helaas in onze tijd nog niet te kunnen leiden tot een gemeenschappelijke formulering van wat de praktische politiek moet beogen, maar ons aller uitgangspunt in de Christelijk-Historische Unie, het Evangelie van Jezus Christus, achten wij belangrijker dan gedetailleerde punten van hedendaagse staatkundig

beleid, waarbij het onze taak blijft de consequentie van deze basis voor de actuele nationale en internationale politiek in Nederland met elkaar uit te werken. Hierbij hopen we dan tevens, zij het ook in een andere tijd en onder andere omstandigheden, iets te kunnen benaderen van de oprechtheid, bescheidenheid, liefde voor het oude, openheid voor het nieuwe en van de vroomheid van de strijder voor recht, voor waarheid en voor vrijheid bij de gratie Gods, van de centrale figuur bij de totstandkoming der Christelijk-Historische Unie, de Christen-staatsman Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman”.

Het Christelijk-Historisch Tijdschrift is er, meen ik, in 10 jaar in geslaagd op verschillend terrein deze voorlichting te geven. Mede door de groei van het aantal abonneés konden er na enige tijd zes in plaats van vier afleveringen per jaar verschijnen. De artikelen behandelden een grote variatie van onderwerpen, die niet beperkt bleven tot het politieke erf en ook het tableau van de auteurs was zeer afwisselend. Meermalen werden ook bijdragen opgenomen van schrijvers die geen lid waren van de Christelijk-Historisch Unie, maar toch zoveel verwantschap met de christelijk-historische gedachtenwereld voelden, dat zij ons hun medewerking niet wilden onthouden. Ook bij de uitbreiding van het werk der Stichting tot het formeren van Commissies die tot taak kregen rapporten uit te brengen over verschillende actuele vraagstukken mochten wij constateren dat er ook onder de z.g. „intellectuelen” vele competente figuren zijn die in zekere zin aan de periferie van de C.H.U. leven, omdat zij geen gelegenheid hebben actief aan het werk in de kiesverenigingen deel te nemen, maar die toch bereid zijn op deze wijze hun gaven mede dienstbaar te maken aan de Unie.

Mede dank zij de steun van het „Unie Werkfonds” konden verschillende rapporten worden gepubliceerd, die mede ter sprake zullen komen in het overzicht dat drs. Joh. Boers in dit nummer van het werk dezer commissies zal geven.

Toch is het bestuur van het wetenschappelijk centrum zich er zeer wel van bewust dat deze activiteiten nog maar een begin zijn. Met enig ongeduld wordt gewacht op de financiële mogelijkheid een effectief studiebureau te kunnen vormen met volledige studiesecretarissen of secretaressen en inschakeling van alle honoraire wetenschappelijke krachten waarover de Unie maar kan beschikken, ter politieke voorlichting van onze leden van Gemeenteraden, Provinciale Staten, Staten-Generaal, Vrouwen- en Jongerenorganisaties, of wie daar ook maar behoefte aan mogen hebben.

Bij andere politieke groeperingen is men hier reeds veel verder mee gevorderd en daar het inefficiënt lijkt dezelfde materie op verschillende plaatsen afzonderlijk te laten bewerken zou ik een onderzoek naar de

mogelijkheden tot enige onderlinge samenwerking van de politieke wetenschappelijke bureau's zeker toejuichen. De studiedag gewijd aan het onderwerp „Overheid, kiezers en gekozenen” op 15 september in de vergaderzaal van de Tweede Kamer gehouden en die georganiseerd was door de wetenschappelijke instituten van onze 5 grootste politieke partijen, is hiervan een veelbelovend begin geweest. Een jaar of 2 geleden heeft Dr. de Kort trouwens al eens de gedachte geopperd van een gezamenlijk centrum voor K.V.P., A.R.P. en C.H.U. en „De Savornin Lohmanstichting” heeft enige malen aan de „Dr. Kuypersstichting” voorstellen gedaan tot het leggen van meer contact.

Omdat ik heb begrepen, dat de schrijvers in deze bundel niet verwacht worden zich te beperken tot historische feiten, maar ook over achtergronden en toekomstverwachtingen, en tevens over de staatkundige „Umwelt”, waarin de Stichting haar werk verricht, mogen mediteren, wil ik hier nog even op doorgaan.

Als onderwerp, dat alle politieke partijen aangaat, noem ik b.v. de nog onopgeloste vraag waar bij de verschillende verkiezingen de zwevende stemmen vandaan komen. De grote meerderheid der kiezers heeft zijn politieke keus gemaakt en stemt steeds op dezelfde partij; de onzekerheid en daardoor ook de levendigheid van iedere nieuw verkiezing wordt geleverd door de nieuwe kiezers en ook door het contingent ouderen, dat zijn stem varieert en zweeft van de ene naar de andere partij. Hoe groot dit aantal is, dat winst en verlies bepaalt, staat niet vast. Men schat het op 10 à 20% van de uitgebrachte stemmen en het zou natuurlijk voor alle partijen interessant zijn enig inzicht te krijgen in de motieven die iemand van politieke voorkeur doet veranderen. Men kan wel aannemen dat deze randkiezers hun stem meestal uitbrengen in rechtstreeks verband met duidelijke materiële belangen. Het is niet zo moeilijk een „image” van de verschillende politieke partijen te ontwerpen op basis van godsdienst, beroep en karakter, maar ik vrees dat vele kiezers zich toch bewust of onbewust door stoffelijke belangen laten leiden. Dit lijkt misschien in tegenspraak met het feit, dat de Nederlandse kiezers in grote meerderheid lid van een Kerk zijn, maar hierbij moeten wij bedenken, dat ook deze kiezers hun stem niet alleen door geestelijke overwegingen plegen te laten beïnvloeden. Als verwoed aanhanger van een beginselpartij heb ik dan ook grote bezwaren tegen de o.a. door Prof. Oud in zijn afscheidscollege aan de Economische Hogeschool te Rotterdam bepleitte en later door Mr. Cals gedeeltelijk gesteunde, gedachte onze Eerste Kamer te laten samenstellen op „organische” grondslag, d.w.z. door vertegenwoordigers van de onderscheiden groepen in het maatschappelijk leven.

De C.H.U. is zeker een beginselpartij, maar ook bij haar leden speelt

in de practische politiek de eigen situatie niet zelden een rol van betekenis.

Misschien zie ik de politiek te abstract-idealistisch, maar het zou toch eigenlijk normaal zijn als een Christen meer aandacht had voor de belangen van anderen, dan voor die van de eigen groep. „L'honnête homme vit contre son propre intérêt”. Een samenleving van werkgemers die allereerst bedacht zijn op het welzijn van consument en arbeiders, van landbouwers aan wie de recreatie van de stedeling het meest ter harte gaat en van algemene verenigingen die pleiten voor het goed recht van christelijke organisaties en omgekeerd, om maar een paar willekeurige voorbeelden te noemen, is echter meer een visioen dan realiteit. Dat er bij de laatste verkiezingen zoveel stedelingen op een boerenpartij hebben gestemd, zou ik niet als een eerste stap in deze richting willen beschouwen.

Hierbij ben ik bereid dankbaar te erkennen dat de verschillende belangengroepen in Nederland dikwijls meer begrip voor het welzijn van onze gehele samenleving en discipline om daarnaar te handelen tonen dan in vele andere landen het geval is.

Toch versta ik iets van de verzuchting, dat wij in de Staatskunde meer behoefte hebben aan profeten en regenten uit alle bevolkingsgroepen (dus niet als standen — maar als karakterkwalificatie gebruikt) met integere, objectieve beoordelingen en beslissingen, dan aan het soort politici dat dagelijks tracht de positie der eigen partij te versterken, met verflauwing der grenzen tussen lands-, partij-, en eigenbelang.

Er wordt de laatste tijd veel geklaagd over gebrek aan belangstelling voor het Nederlandse partijpolitiestelsel en voor de parlementaire democratie, in het bijzonder bij de jongeren. Mijn eigen ervaring is echter, dat de politieke activiteit van de jeugd intensiever is dan vóór de oorlog en tevens hun kennis vooral van de internationale vraagstukken veel groter dan die van de ouderen.

In ieder geval worden zij tegenwoordig meer bij het politieke leven betrokken (ook in het bestuur van de Lohmanstichting bezetten zij, evenals de vrouwenorganisaties, een vaste plaats) op een wijze, die 40 jaar geleden ongekend was. Onrustbarender lijkt mij het gebrek aan belangstelling voor de publieke zaak, dat naar uit een enquête door de „Wiardi Beckman Stichting” in Amsterdam gehouden, blijkt, bij de groep der ongeschoolde arbeiders bestaat. Er is helaas in ons land in het algemeen zeker een grote achterstand, vooral in vergelijking met de angelsaksische landen, in het gevoel voor en aankweken van staatkundig bewustzijn.

De klacht over het gebrek aan meeleven van de Nederlandse staatsburger in het algemeen wordt veelal ook gebaseerd op de geringe belangstelling die er nog bestaat voor politieke vergaderingen, zelfs in de verkiezings-

tijd. Maar hier spelen ongetwijfeld andere factoren mede een rol en dank zij de aandacht die de televisie (de invloed van de radio is daardoor sterk verminderd) tegenwoordig aan ons Parlement en de nationale en internationale vraagstukken wijdt, is de kennis hiervan en de mogelijkheid tot een verantwoorde keuze, zeker groter dan vroeger.

Dat hierbij weer nieuwe gevaren naar voren komen en bijkomstigheden als presentatie, fotogeniek zijn en handigheid van de sprekers een onevenredig grote invloed dreigen te krijgen, is een andere kwestie.

Hoewel men zo nu en dan nog wel eens de opmerking hoort, dat men zich in geen der bestaande politieke partijen thuisvoelt (wij zijn nu eenmaal een individualistisch volk) hebben wij, nu er weer 10 partijen in de Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn, waarlijk geen gebrek aan keus. Trouwens bij de enquête van het tijdschrift „Fase” waarover in de „Nederlander” van 20 augustus 1965 werd geschreven, bleek dat de vraag „bestaat er in Nederland een politieke partij, die min of meer met Uw eigen politieke opvattingen overeenkomt?” door de grote meerderheid der ondervraagden bevestigend werd beantwoord. Dat onze huidige partijformatie niet de mogelijkheid zou bieden voor een duidelijke keuze, kan ik niet beamen. Van tijd tot tijd, het laatst door Mr. Th. van Lier in de periodiek van de R.K. Werkgemeenschap in de P. v. d. A. wordt gepleit voor een stelsel, waarbij twee partijen zich duidelijk tegenover elkaar zouden stellen, die beide over voldoende aanhang beschikken om redelijke kansen op het behalen van een meerderheid te hebben. Toevallig bracht kort daarna J. H. Huizinga in de N.R.C. verslag uit van zijn indrukken in Nederland na jaren van afwezigheid, waarbij hij o.a. ons parlementaire stelsel met dat van Engeland vergeleek, wat resulteerde in de retorische vragen: „Waarborgt ons veel-partijenstelsel met zijn dwang tot coalitie-regeringen, waarbij iedere deelnemer water in zijn principiële- of klassewijn moet doen, niet méér continuïteit en méér rechtlijnigheid van beleid dan het twee-partijenstelsel, waarbij men om de beurt almachtig is en daarvan gebruik maakt om hele industrieën te nationaliseren en weer te denationaliseren? Bespaart die dwang tot samenwerken ons niet dat grootste euvel van de democratie, de afstotende demagogie, waarmee men naar de gunst van het electoraat kan dingen, wanneer het erom gaat elkaar de almacht te betwisten?”

Er zullen sterkere argumenten voor een herziening van ons partijstelsel moeten zijn dan de overzichtelijkheid voor de kiezer. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat wij het Nederlandse partijstelsel zouden willen propaganderen voor een denkbeeldige nieuwe staat zonder politieke traditie, zelfs niet bij eenzelfde samenstelling van de bevolking als bij ons. Maar in ons land gaat het om het aanbrengen van veranderingen in een historisch gegroeid patroon en dat is veel moeilijker. Toch zullen op

de duur ook de Nederlandse verhoudingen zeker de invloed ondergaan van de partij-politieke ontwikkeling in Europa.

Men kan zich in sommige kringen er maar niet bij neerleggen, dat de meerderheid van de Nederlandse kiezer niet wil volstaan met een keus tussen actuele, concrete materiële politieke programmapunten, maar ook behoefte heeft aan een uitspraak over de godsdienstige achtergrond van *waaruit* hierover een standpunt wordt ingenomen.

Nog steeds blijkt hier en daar het misverstand te bestaan dat de aanduiding „Christelijk” een monopoliserend karakter zou dragen. Sterk heeft de aandacht getrokken het besluit dat de Franse christelijke (rooms-katholieke) vakbeweging onlangs heeft genomen om de naam „christelijk” in de statuten te laten vallen.

Hoewel de toestand in Frankrijk niet te vergelijken valt met die in Nederland, is deze ontwikkeling, zoals Dr. W. Albada in het begin van dit jaar in „Hervormd Nederland” schreef, in wezen een omgekeerde doorbraak. Bij ons gingen na de oorlog christenen over uit het kamp der christelijke organisaties en de christelijke politiek naar de organisaties die zich niet uitdrukkelijk „christelijk” willen noemen. In Frankrijk heeft een christelijke organisatie de stap gewaagd om, met behoud van doelstellingen, zich om te vormen tot een algemene organisatie.

Toch behoeft het woord „christelijk” zeker in Nederland op zichzelf geen weerstanden op te roepen als wij het verstaan in de zin die Dr. C. Aalders in zijn rede op de Zomerconferentie van 1964 („De betekenis van de psychologie voor de politiek”, zie Christelijk-Historisch Tijdschrift nov.-dec. 1964) er aan gaf: „aansluiting zoekend bij de eigenlijke en echte traditie van de westers-christelijke cultuur”.

De C.H.U. heeft er nooit een geheim van gemaakt dat bij haar het gemeenschappelijke uitgangspunt en niet de formulering van een program het zwaarste accent heeft en beseft daarbij dat zij een apart soort politieke „partij” vormt. Dit werkt blijkbaar nogal irriterend op sommige andere politici en parlementaire journalisten, die zich niet kunnen voorstellen, dat een kamerlid, noch terwille van de partijdiscipline, noch om andere redenen bereid is anders te stemmen dan volgens zijn eigen overtuiging en daarvan bovendien aan geen enkele partijinstantie verantwoording behoeft af te leggen.

Toch zijn er in andere partijen gelukkig ook vele verwante zielen, voor wie het samengaan van een grote persoonlijke vrijheid en het ontbreken van belangrijke interne spanningen een zekere bekoring heeft. Trouwens een z.g. concreet program blijkt in de praktijk bij sommige partijen nog geen waarborg voor een duidelijk positie kiezen ten aanzien van belangrijke kwesties als b.v. Vietnam, de Navo en ons Koninklijk Huis.

Van de argumenten voor maatregelen tot beperking van het aantal

partijen in ons Parlement ben ik nooit erg onder de indruk gekomen. De gedachte, dat een betere werking van ons parlementaire stelsel zou worden bevorderd door strenger eisen bij de toelating van splinterpartijen, gaat van een verkeerde doelstelling uit. Belangrijker dan een vlotte werkwijze van de Tweede Kamer lijkt mij het democratische principe van een zo zuiver mogelijke volksvertegenwoordiging.

Hetzelfde geldt voor het pleidooi de parlementaire debatten levendiger te maken door een scherper optreden van de oppositie en een feller strijd tussen de fracties onderling, — al erkent men dat het aantal belangrijke controversiële kwesties de laatste jaren sterk is verminderd, — alleen om de belangstelling voor de politiek bij de kiezers te vergroten. Het voor dit doel creëren van tegenstellingen die in feite niet bestaan acht ik een ondeugdelijk middel, te meer daar de C.H.U. juist altijd de synthese in de Nederlandse Staatskunde heeft trachten te bevorderen. De klacht dat de discussies in ons Parlement dikwijls te lang en te wijdlopend zijn, is zeker terecht, maar dit kan beter op een andere wijze bestreden worden.

Met deze persoonlijke beschouwingen ben ik echter het onderwerp van andere schrijvers in dit bijzondere nummer van het Christelijk-Historisch Tijdschrift gevaarlijk dicht genaderd.

Niet alleen in Nederland, maar ook internationaal zal de „De Savornin Lohmanstichting” de grote stromingen moeten onderkennen wil het zijn voorlichtend werk naar behoren kunnen verrichten. Van de achtergronden en vooruitzichten daarbij kan ik er slechts enkele in grove contouren aanduiden.

In de verhouding tussen de Christelijke Kerken onderling is de laatste 25 jaar meer beweging gekomen dan in eeuwen het geval was en dit vindt uiteraard ook haar weerslag op sociaal en politiek terrein. Daarnaast beseffen de Kerken duidelijker dan ooit hun medeverantwoordelijkheid en taak voor het gehele wereldgebeuren en de gehele wereldbevolking.

De grote politieke tegenstellingen tussen Oost en West, tussen de communistische en de westelijke staten is in een geheel nieuwe fase gekomen, doordat zowel de Verenigde Staten als de Sovjet-Unie duidelijk blijkt geven het niet op een uiteindelijke krachtmeting te willen laten aankomen, waarbij aan de horizon China als derde en thans voor de vrede meest gevaarlijke wereldmacht oprijst.

Ook de economische systemen zijn elkaar een eindweegs genaderd, over de taak van de overheid in het economische en sociale leven bestaan in het westen grotendeels nog maar graduele verschillen. De overheids-taken hebben zich in het westen enorm uitgebreid, maar uit sommige verkiezingsuitslagen blijkt de tendens dat het verzadigingspunt van nood-

zakelijke staatsbemoeiing in de privaatrechtelijke sfeer bereikt is en de kiezers gevoelig worden voor een verdere aantasting van de persoonlijke vrijheid. Anderzijds heeft de Opperste Sovjet onlangs na een discussie van 3 jaar de principe's van het winstmotief en van de autonomie der bedrijfsdirecteuren erkend.

De dreiging van een nieuwe controverse die tussen Noord en Zuid tussen „rijke” en „arme” landen dreigt te ontstaan wordt thans allerwege onderkend.

In ons noordelijk, meer welvarend deel van de wereld wordt weliswaar gelukkig meer en meer de noodzaak en de plicht beseft om de meer zuidelijk gelegen ontwikkelingslanden hulp te bieden, maar dit vraagstuk blijkt zo gecompliceerd dat hoewel het overal wordt bestudeerd en er op vele terreinen reeds aan wordt gewerkt, nog geen bevredigende vooruitgang is geboekt. De welvarende landen kunnen wel en niet zonder grond betogen dat de eigen nationale financiële problemen steeds grotere moeilijkheden gaan opleveren, maar dit maakt op de ontwikkelingslanden heel weinig indruk. Nu de ogen daar zijn opengegaan voor de grote achterstand bij vele meer noordelijk gelegen staten wordt de politieke druk op de ontwikkelde landen steeds sterker.

Ook op andere terreinen zijn wij er al aan gewend dat de voornaamste economische beslissingen niet langer op het nationale vlak worden genomen, maar internationaal tot stand komen. In Europa blijkt dit het duidelijkst bij de E.E.G. Hoe hinderlijk en kortzichtig De Gaulle's nationalistische tegenstand tegen iedere vorm van integratie en supernationaliteit ook is, deze kan de Europese ontwikkeling wel vertragen maar niet blijvend verhinderen.

Ook mondiaal wordt het voor een nationale staat hoe langer hoe moeilijker zich tegen de wereldopinie, zoals b.v. tot uiting komt in het forum dat „de Verenigde Naties” bieden, te verzetten. Het is zeker bemoeiigend bij een terugblik te constateren, niet alleen welk een enorme verandering, maar wat meer zegt, ook vooruitgang, zich in zo korte tijd overal in de wereld manifesteert. Voor Nederland zelf tonen boeken over het rooms-katholieke, gereformeerde en socialistische leven van nauwelijks een halve eeuw geleden ons een nu welhaast vreemde wereld, die ons er tevens nieuwsgierig naar kunnen maken of een nieuwe generatie op dezelfde wijze over onze tijd zal oordelen.

Een terugblik is, nog veel meer dan een constateren van vooruitgang, een stimulans voor de toekomst, omdat wij ons daarbij realiseren hoever wij nog verwijderd zijn van de vrede en het einde van gebrek en armoede overal in de wereld.

Wel beseffen wij dat daarmee het einddoel nog niet is bereikt, omdat vrede en welvaart op zichzelf nog geen waarborg voor geluk bieden.

Met ons verstand kunnen wij een heel eind komen op de lange weg naar economische, sociale en militaire vrede, maar er bestaat daarboven een „vrede die alle verstand te boven gaat” en van dat besef uit te mogen werken blijft de voornaamste taak en de meest dankbare opgave voor de „Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohmanstichting”.

TIEN JAREN NATIONALE POLITIEK

mr. H. K. J. Beernink.

1. De politieke verhoudingen in cijfers.

De Nederlandse politiek staat er om bekend, dat zij in het algemeen niet beïnvloed wordt door grote verschuivingen bij de Tweede Kamerverkiezingen. Het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging en het feit, dat 75 à 80% van de kiezers, hetzij uit principiële, hetzij uit zakelijke overwegingen, misschien ook deels uit traditie, trouw blijft aan eenmaal gekozen politieke groeperingen, brengen mede, dat geen grote verschuivingen plaats vinden¹⁾. Toch hebben zich in de laatste tien jaren veel grotere verschuivingen voorgedaan dan in de vooroorlogse jaren en bij de Kamerverkiezingen in 1946, 1948 en 1952. Uit onderstaande cijfers kan dat blijken.

ZETELVERDELING TWEDE KAMER

		1956		1959		1963	
K.V.P.	33 (49)	31,69	49	31,60	50	31,92	
P.v.d.A.	34 (50)	32,69	48	30,36	43	27,99	
A.R.P.	10 (15)	9,91	14	9,40	13	8,72	
V.V.D.	9 (13)	8,77	19	12,21	16	10,28	
C.H.U.	8 (13)	8,43	12	8,11	13	8,58	
C.P.N.	4 (7)	4,75	3	2,41	4	2,77	
S.G.P.	2 (3)	2,26	3	2,16	3	2,29	
G.P.V.	—	0,65	—	0,66	1	0,74	
P.S.P.	—		2	1,84	4	3,02	
Boerenpartij	—		—	0,65	3	2,13	
Div.	—	0,85	—	0,60	—	1,56	
Totaal	100 (150)	100,—%	150	100,—%	150	100,—%	

¹⁾ Dit artikel werd geschreven vóór de Statenverkiezingen van maart 1966.

Een analyse van deze cijfers leert, dat de K.V.P. sinds 1956 een kleine vooruitgang mocht boeken. De P.v.d.A. daarentegen verloor haar positie van grootste partij en zag haar aantal zetels belangrijk dalen. De V.V.D. klom op tot derde partij. Bij de A.R.P. zette zich de daling, die in de naoorlogse jaren moest worden geconstateerd, steeds voort. De C.H.U. daarentegen mocht zich verheugen in een lichte stijging. De S.G.P. en het G.P.V., bleven vrijwel gelijk. Het G.P.V., dat in 1956 en 1959 bijna een Kamerzetel behaalde, wist in 1963 tot de Tweede Kamer door te dringen. Terwijl de C.P.N., mede door onenigheid in eigen kring, achteruit ging, wist de P.S.P. zich tot een viertal Kamerzetels op te werken. De Boerenpartij tenslotte kwam in 1963 met 3 zetels in de Tweede Kamer. Helaas moet worden geconstateerd, dat een vrij groot deel van de kiezers het de laatste jaren zoekt in de richting van het extrême. Waarschijnlijk is dit mede het gevolg van de welvaart, die in ons land heerst. Zij, die naar hun eigen mening niet voldoende van de welvaart profiteren, menen dit in een gevoel van wrevel en onbehagen tot uiting te moeten brengen door te stemmen op een extreem-rechtse of extreem-linkse politieke groepering.

Telt men de cijfers van alle Protestants-Christelijke partijen bij elkaar op, dan valt een duidelijke teruggang waar te nemen. Deze wordt echter volledig veroorzaakt door de Anti-Revolutionaire Partij. Zij viel na de oorlog terug van 12,91 % in 1946 tot 8,72 % in 1963. De C.H.U. klom in deze jaren van 7,84 % tot 8,58 %.

2. De politieke verhoudingen in het Kabinet.

Na de Kamerverkiezingen van 1956 trad op het Kabinet-Drees, dat bestond uit personen, behorende tot de K.V.P., de P.v.d.A., de A.R.P. en de C.H.U. Dit Kabinet trad eind 1958 af in verband met de aanneming door de Tweede Kamer van een door de Minister van Financiën onaanvaardbaar verklaard amendement betreffende de werkingsduur van het wetsontwerp tot verlenging van de tijdelijke verhoging van enige directe belastingen.

Tijdelijk kregen we daarna het Kabinet-Beel, met K.V.P., A.R.P. en C.H.U. ministers; na de verkiezingen van 1959 maakte dit plaats voor het Kabinet-De Quay, dat bestond uit ministers, behorende tot de K.V.P., V.V.D., A.R.P. en de C.H.U.

Na de verkiezingen van 1963 kwam het Kabinet-Marijnen, met een K.V.P., V.V.D., A.R.P. en C.H.U. inbreng. In verband met gebrek aan overeenstemming in de ministerraad over het omroepbeleid trad het begin 1965 af om plaats te maken voor het Kabinet-Cals, waarin zitting hebben leden van de K.V.P., de P.v.d.A. en de A.R.P.

Uit het bovenstaande blijkt, dat de K.V.P. en de A.R.P. de laatste 10 jaren steeds in het Kabinet vertegenwoordigd zijn geweest. De C.H.U. is in 1965 niet in het Kabinet opgenomen, de P.v.d.A. en de V.V.D. hebben elkaar telkens afgewisseld.

3. In hoeverre was er sprake van een nationale politiek?

Bestudering van de hierboven gegeven cijfers en feiten doet de vraag stellen: in hoeverre was er in dit politiek zo verdeeld Nederland, met zijn vele partijen en partijtjes, met zijn Kabinetten, die het meestal niet lang uithouden, nog sprake van een waarlijk nationale politiek? En een tweede vraag, die opdringt, is: kan er eigenlijk onder dergelijke omstandigheden nog wel sprake zijn van een nationale politiek?

Hoe vreemd het ook klinken moge, beide vragen kunnen bevestigend beantwoord worden. Want bij alle grote verschillen van mening, bij alle verschillen in levens- en wereldbeschouwingen, praevaleerde toch bij alle partijen het nationale belang.

Wie de beschouwingen leest, die de laatste jaren in het parlement gehouden zijn over buitenlandse aangelegenheden — en ik denk hierbij met name aan de totstandkoming van de E.E.G. in 1957 — constateert verschillen. Verschillen in uitgangspunt en in benadering. Nuanceverschillen ook. Maar als een rode draad loopt door die beschouwingen toch het verlangen om de Nederlandse positie op de wereld en met name in West-Europa zo stevig mogelijk te doen zijn.

Maar ook ten aanzien van binnenlandse problemen bestaat er vaak een verblijdend verschijnsel van eensgezindheid. Er moge uitvoerig gediscussieerd zijn over de Deltawerken, uiteindelijk verkrijgen deze de algemene instemming, omdat iedereen aanvoelt en begrijpt, dat hier een nationaal belang van eerste orde een rol speelt. En dat op sociaal terrein menige wet — ik denk aan de A.O.W., de A.W.W., de nieuwe Pensioenwet —, weliswaar na jarenlange voorbereiding, toch gemakkelijk de eindstreep haalt, getuigt van een algemeen gevoelen om aan het beginsel van de sociale rechtvaardigheid inhoud en gestalte te geven. Minder eenvoudig ligt het bij zaken van strikt-principiële aard. Hier wordt vaak gestreefd naar compromis-oplossingen. Onze Zondagswet is er een voorbeeld van. Dergelijke compromis-oplossingen bevredigen eigenlijk niemand. Zij komen tot stand, omdat er tenslotte iets moet gebeuren.

Het getuigt echter van gezonde nationale opvattingen, dat de meeste partijen begrip opbrengen voor het feit, dat wij leven in een democratische samenleving, waar rekening moet worden gehouden met de diverse geestesstromingen, die zij in ons volk aantreffen.

Toch kunnen bij zaken van strikt-principiële aard zich spanningen voordoen tussen democratische opvattingen en de theocratische opvattingen. Een enkel voorbeeld moge dit duidelijk maken. De Christelijk-Historische Unie zegt in artikel 4 van haar beginselprogramma: „De overheid dient Gods Naam te belijden”. Is nu het subsidiëren van het Humanistisch Thuisfront daarmee in strijd? Neen, zegt degene, die zijn democratische gedachten laat overheersen; neen, want wanneer ik medewerk aan het subsidiëren van Protestants-Christelijke en Rooms-Katholieke Thuisfronten mag ik geen discriminatie toepassen ten aanzien van Humanisten. Ook Humanisten betalen belasting en het Humanistisch Thuisfront moet dus evenzeer subsidie hebben. Ja, zeggen degenen, die hun theocratische gedachten laten overheersen. Het is bepaald niet het belijden van Gods Naam, wanneer de overheid bevordert, dat met subsidie uit overheidskassen een instelling als het Humanistisch Thuisfront haar werk kan verrichten. Bij het optreden van dergelijke spanningen — en zij doen zich ook op ander gebied voor — laat de Christelijk-Historische Unie haar leden vrij om naar eigen eer en geweten te stemmen. Dit acht ik altijd het mooie in onze Unie. Zij heeft er begrip voor, dat spanningen kunnen optreden en laat het aan ieders persoonlijke verantwoordelijkheid over op een bepaald moment voor of tegen te stemmen.

Van een nationale politiek is het minst sprake op economisch en financieel terrein. Terwijl op sociaal terrein de tegenstellingen meestal overbrugd kunnen worden, botsen de meningen op het economische en fiscale vlak met de regelmaat van de klok. Begrijpelijk, omdat een socialist gans andere denkbeelden koestert omtrent de taak van de overheid dan de liberaal en omdat de opvattingen over de staatstaak, die heersen in de K.V.P., de A.R.P. en de C.H.U., bepaald niet parallel lopen met de opvattingen in de P.v.d.A. en de V.V.D. Menige Kabinetscrisis in de na-oorlogse jaren is dan ook veroorzaakt door meningsverschillen over financiële maatregelen. Van de Partij van de Arbeid is bekend, dat zij het vooral zoekt in collectieve maatregelen, in maatregelen ten behoeve van de collectiviteit. Wanneer zij pleit voor hogere uitgaven ten behoeve van de woningbouw, de wegenbouw, het onderwijs, de volksgezondheid, de ontwikkelingshulp, de recreatie enz., dan heeft zij vooral de collectiviteit, de gemeenschap, de massa, op het oog. En zij acht het volkomen verantwoord, dat ten behoeve van deze collectiviteit de belastingen worden verhoogd en een sterker overheidsingrijpen wordt bevorderd. De V.V.D. benadert deze dingen anders. Zij beschouwt de vrijheid van de mens, naar zijn aard bestemd om als vrije persoonlijkheid in gemeenschap te leven, als het kostbaarste goed (artikel 4 van het beginselprogramma van de V.V.D.). Als eerste en voornaamste deel van het financiële beleid beschouwt zij (artikel 24 van het beginselprogramma) het herstel in

het evenwicht in de Rijksbegroting. Zij streeft naar beperking van de overheidsuitgaven ter bereiking van belastingverlaging. De K.V.P. en de C.H.U. nemen in deze een tussenstandpunt in. Zij houden rekening met het geheel, maar ook met de mens als klein onderdeel van dit geheel. Beide partijen kennen aan de overheid een aanvullende taak toe ten aanzien van alle zaken, die door de burgers zelf en de door hen gevormde gemeenschappen kunnen worden verwezenlijkt. Bij de afgrenzing der zaken, die door de overheid zelf moeten worden behartigd, zullen zij bepaald kritischer optreden dan de P.v.d.A.

Houdt dat nu in, dat zij geen aandacht zouden hebben voor de z.g. collectieve voorzieningen? Zeer beslist niet. Wie de verkiezingsmanifesten van de K.V.P. en van de C.H.U. uit 1963 ter hand neemt, ziet dat in beide stukken wel degelijk gepleit wordt voor dergelijke collectieve voorzieningen. Maar met grotere voorzichtigheid dan bij de P.v.d.A. het geval is. Ten aanzien van de woningbouw zullen alle partijen het er over eens zijn, dat deze krachtig moet worden bevorderd. Maar terwijl de P.v.d.A. het zoekt in de richting van een nationaal bouwbedrijf, staat bij de C.H.U. veel meer voorop een gedachte aan meer liberalisatie en terugdringen van de huidige subsidiepolitiek. Bovendien zal men zich in C.H.U.-kringen telkens afvragen: „Wat is op het gebied van woningbouw, wegebouw, volksgezondheid, recreatie, onderwijs etc. nodig en wat is hiervan financieel uitvoerbaar?” Men komt dan tot een afweging van belangen, waarvan een zekere temporisering vaak het resultaat zal zijn.

De positie van de A.R.P. is bij dit alles sinds de uitspraak van Dr. Berghuis, waarin de woorden „sociaal links” gevallen zijn, niet geheel duidelijk.

Met een variatie op een bekend gezegde kan worden beweerd: „Zeg mij, hoe U over de overheidstaak denkt, en ik zal zeggen wie gij zijt.”

4. Is Christelijk-nationale politiek mogelijk?

Wie de beginselprogramma's van de A.R.P., de C.H.U. en de K.V.P. na-leest, ziet, dat daarin — zij het in verschillende vorm — een getuigenis voorkomt, dat alle gezag is van God en alle gehoorzaamheid is aan God en dat het er ook in het staatkundig leven alleen om gaat Gods wil te doen. Een dergelijk fundamenteel getuigenis mist men in het beginselprogramma van de P.v.d.A. en de V.V.D. Het zou er, in verband met de zeer heterogene samenstelling van beide partijen, ook niet in passen.

Van een Christelijk-nationale politiek kan zonder enige twijfel sprake zijn, wanneer degenen, die ernst willen maken met hetgeen zij in hun

beginselprogram over de gehoorzaamheid aan God hebben neergeschreven, dit in praktijk brengen.

Overigens zal geen twijfel bestaan over het feit, dat het begrip „Christelijk-nationale politiek” onmogelijk te definiëren is.

Men zou kunnen zeggen: Christelijk-nationale politiek is het door daden tonen, dat men, uitgaande van de Christelijke levensopvatting, het vaderland wil dienen.

De Christelijk-Historische Unie wil zich daarbij laten leiden door haar program van beginselen. De formules, waarin zij haar beginselen heeft uitgedrukt, zijn geen frazen. Wel zijn zij de uitdrukking van hetgeen wij kennen als de grondslag van ons verleden, van onze politieke geboorte, van onze kracht voor het heden en van ons streven voor de toekomst.

Wij lezen in ons beginselprogram, dat „Gods ordening grondslag is van alle gezag; de Overheid dienaressé Gods is en in beginsel alleen aan God verantwoordelijk;

het Koningschap als vrucht van de leiding Gods terecht in de Grondwet is bevestigd;

het de plicht is van de Overheid en ook van de volksvertegenwoordiging de nationale en geestelijke goederen, in het program bedoeld, te bewaren en zo nodig te beschermen tegenover allen, die deze willen aanranden”. Deze en andere uitspraken wijzen duidelijk in de richting van een Christelijk-nationale politiek.

Voor een Anti-Revolutionair en een K.V.P.’er zullen deze uitgangspunten geen grote moeilijkheden opleveren. Omgekeerd zal een aanhanger der Christelijk-Historische Unie in de programma’s van de A.R.P. en van de K.V.P. veel kunnen aantreffen, wat hem vanuit een Christelijk-nationale visie aanspreekt.

Op het gebied van het behoud van de constitutionele monarchie, van de gezagshandhaving, de rechtspraak, de defensie, de huwelijkswetgeving, de rechten van de burgers, het onderwijs, de cultuur, zullen deze drie partijen dan ook vaak één lijn kunnen blijven trekken.

5. Een blik in de toekomst.

Wanneer nationale politiek mogelijk is, wanneer er partijen zijn, die een Christelijk-nationale politiek voorstaan, is het dan niet mogelijk tot concentratie van partijen te komen en bestaat er dan met name geen mogelijkheid om tot één grote Protestants-Christelijke partij te geraken? Veel meer dan in het buitenland wordt de Nederlandse politiek beïnvloed door levens- en wereldbeschouwingen. Dankbaar zijnde voor het feit, dat vaak, wanneer nationale belangen aan de orde zijn of hoogst belang-

rijke vraagstukken moeten worden behandeld, één lijn wordt getrokken, mag er toch niet aan worden voorbij gezien, dat vaak verschillen van mening optreden, die verband houden met de levens- en wereldbeschouwing, die men aanhangt.

Gaat dat veranderen? Ik geloof het niet. Sinds eeuwen hebben wij in ons land een aantal geestesstromingen kunnen onderkennen, die nu eens onder deze, dan weer onder die naam, op een gedeelte van ons volk hun greep hebben gehad. Het Rooms-Katholicisme, het modernisme, het humanisme, de Gereformeerde gezindten, de Reformatie in diverse modaliteiten — zij hebben naast het socialisme, het pacifisme, het pietisme, zij hebben allen hun partij meegeblazen. En zij blazen hun partij nog steeds. De klanken, die zij verkondigen, klinken misschien in de oren van menigeen vals. Maar zij spreken aan. In de afgelopen 10 jaar hebben zij althans op diverse delen van ons volk, invloed gehad. Invloed, die resulteerde in Kamerzetels.

Moet dit alles rustig aan ons voorbij gaan? Moeten wij dit alles als iets dat niet aan verandering onderhevig dient te zijn, aanvaarden? Mijn antwoord daarop luidt ontkennend.

Mijn ideaal is een Christus-belijdende Protestantse volkskerk, waarin Gereformeerden en Hervormden, Christelijk-Gereformeerden en Baptisten, Lutheranen en vrijgemaakt-Gereformeerden, Doopsgezinden en Hersteld-Apostolischen en vele anderen zich zullen thuisvoelen.

Houdt zo'n kerk nu een waarborg in, dat er werkelijk één grote Protestants-Christelijke partij zal kunnen worden opgericht?

Een waarborg niet, maar wel een bijzonder grote mogelijkheid.

Kerkelijke scheidslijnen en theologische verschillen vormen op het ogenblik de grootste struikelblokken om tot de vorming van één partij te geraken. Juist uit deze scheidslijnen en verschillen spruiten immers vaak voort een andere politieke aanpak, een andere mentaliteit, een andere benadering. Men begrijpt dan elkaar vaak niet en er komen misverstanden voor.

Nogmaals, er is geen enkele waarborg aanwezig, dat dit bij de totstandkoming van één kerk zal veranderen. Maar de kans er op is groot. Wanneer in deze kerk gelijkelijk gedacht zal kunnen worden over de theologische achtergronden, die het staatkundig leven beheersen, wanneer men elkaar in deze kerk meer heeft leren kennen (en waarderen), zal de oprichting van één Protestants-Christelijke Volksunie bepaald gemakkelijker kunnen plaats vinden dan onder de huidige omstandigheden die nu eenmaal beïnvloed worden door een te veel aan kerken en kerkjes.

Er zal een beter klimaat zijn en dat is van enorme betekenis.

Een dergelijke Protestants-Christelijke Volksunie zal nooit mogen ont-

aarden in een kerkelijke partij. Zij mag nooit een verlengstuk van een kerk worden, evenmin als deze kerk zich zou mogen laten leiden door de politiek van deze Volksunie. Dit gevaar is trouwens denkbeeldig, omdat enerzijds niet alle leden van de nieuwe kerk zich tot de nieuwe partij zullen aangetrokken voelen, anderzijds deze partij ook anderen dan leden van deze kerk zal kunnen omvatten. Wel zal er sprake kunnen zijn van onderlinge beïnvloeding van kerk en partij.

Zo'n Protestants-Christelijke Volksunie zal een Christelijk-nationale partij, en *dus* een nationale politiek in het belang van ons land en volk kunnen voeren.

Zijn wij over 10 jaren op dit gebied een stuk verder? Laten wij het hopen! En er naar toe werken!

TIEN JAAR BUITENLANDS BELEID

Mr. C. A. Bos

1. Het geven van een korte beschouwing omtrent „tien jaar Nederlands buitenlands beleid” lijkt veel op het deelnemen aan één van die vermaarde reizen, die bij vele niet-Europeanen nogal in trek zijn: „Europa doen in 30 dagen”. Niemand zal na afloop van zo’n reis mogen beweren Europa te kennen, want het meeste, soms zelfs het belangrijkste heeft hij nog niet gezien. Hoogstens zal na verloop van tijd, wanneer de indrukken wat meer geordend zijn, de onderlinge samenhang tussen de europese landen, hoe verschillend ook, wat duidelijker zijn geworden. Ook in deze beschouwing zal van het veel omvattende buitenlandse terrein het meeste, naar sommiger mening misschien wel het belangrijkste, onvermeld moeten blijven. Hoogstens zal men ook hier een zekere samenhang ontdekken.

2. Wie de laatste tien troonredes naast elkaar legt, constateert dat, voor wat het nederlands buitenlands beleid betreft, een aantal onderwerpen belangrijk genoeg zijn om steeds opnieuw te worden vermeld, terwijl andere na één of enkele jaren hun urgentie al weer hebben verloren.

Toegegeven moet worden, dat het al dan niet opgenomen worden in een troonrede niet alles zegt omtrent de belangrijkheid van een onderwerp. Tenslotte kent ook de langste troonrede haar grenzen. Maar toch geeft een vergelijking van een tiental troonredes een duidelijke aanwijzing, welke de belangrijkste kapstokken zijn waaraan in de afgelopen jaren onze buitenlandse politiek goeddeels werd opgehangen.

3. Iedere beschouwing omtrent een beleid is onvolledig wanneer zij voorbijgaat aan de vraag, wie verantwoordelijk is voor dat beleid. Voor wat het nederlands buitenlands beleid betreft, ligt de zaak in dat opzicht niet moeilijk, aangezien het Departement van Buitenlandse Zaken het enige ministerie is, dat in de afgelopen tien jaren niet van chef d’équipe verwisselde. Eerst als minister zonder portefeuille naast minister Beyen, daarna als alleenheerser heeft minister Luns ruimschoots gelegenheid gehad zijn stempel te drukken op het buitenlands beleid.

Het is in veel opzichten een heel apart, maar ook een heel gecompliceerd stempel, dat in het kader van dit artikel helaas maar zeer oppervlakkig tot uitdrukking kan komen. Op een aantal belangrijke terreinen van de buitenlandse politiek heeft hij de eenmaal vastgestelde lijn consequent doorgetrokken; op sommige andere is hij om voor de buitenwereld niet geheel duidelijke redenen daarvan afgeweken; soms werd ook wel eens een salto gemaakt, die — althans voor hem als minister — net nog niet mortale bleek.

Dat deze veelzijdige bewindsman, die de verschillende publiciteitsmedia vaak zo uitnemend weet te gebruiken, die soms ongekend star en dan weer verrassend dynamisch kan zijn, die veelal spraakzaam is zonder overigens mededeelzaam te zijn, de afgelopen periode niet méér benut heeft om ook zijn departement wat meer te ontgrendelen, zal menigeen teleurgesteld hebben. Want hoewel de openheid in de loop der jaren ongetwijfeld wat groter is geworden, leeft het ministerie van Buitenlandse Zaken, de traditie getrouw, nog altijd sterk geïsoleerd, hetgeen niet alleen een effectieve controle van het beleid maar ook de samenwerking met andere departementen belemmert.

4. Bij het overzien van de laatste tien jaren, moet op één aspect van interne aard in het bijzonder de aandacht worden gevestigd. Duidelijk waarneembaar is, dat de elkaar na 1945 opvolgende kabinetten steeds meer internationaal georiënteerd zijn. Dit is niet alleen een gevolg van het feit, dat Nederland steeds nauwer betrokken raakt bij ontwikkelingen, die de grenzen van het ministerie van Buitenlandse Zaken ver overschrijden (o.m. de totstandkoming van de Europese Economische Gemeenschap), maar ook van het daarmee verband houdende verschijnsel dat steeds meer ministers reeds door vroegere werkzaamheden een sterke internationale inslag hebben. Steeds meer buitenlandse aangelegenheden worden daardoor kabinetszaken, terwijl de coördinerende taak van Buitenlandse Zaken voortdurend in omvang en betekenis toeneemt. Het is dit coördinatieprobleem — dat o.m. de E.E.G., de wereldhandelspolitiek en de ontwikkelingshulp betreft — dat met zijn vele haken en ogen de laatste jaren zowel de diverse regeringen als het parlement veelvuldig heeft bezig gehouden.

Niet bestreden kan worden, dat het slagen van een coördinatiepolitiek in sterke mate afhangt van de instelling van de daarvoor verantwoordelijke bewindsman en van zijn collega's, wier medewerking hij niet kan ontberen. Een grote mate van soepelheid, van eensgezindheid in denken en van wederzijds vertrouwen is daarvoor onmisbaar. Maar ook wanneer aan dit alles voldaan wordt, is het nodig dat de met de uitvoering belaste hoofdamttenaren in gelijke richting denken en han-

delen, dat ook zij het beleid als één geheel zien en niet hun departementaal beleid als het enige betekenisvolle.

Om dit te bereiken zal serieus moeten worden gezien of het niet noodzakelijk is dat regelmatig een aantal hoofdamttenaren van de bij de coördinatie betrokken ministeries voor geruime tijd van departement verwisselt. Dan zal wellicht blijken, dat dit de beste methode is om op korte termijn een soepele en doeltreffende coördinatiepolitiek te verkrijgen, met als tweede voordeel een groep ambtenaren, die door hun brede kennis zowel naar boven als naar beneden uitermate stimulerend kan werken.

5. Van de westelijke samenwerkingsvormen, de belangrijkste kapstokken van ons buitenlands beleid, is de Benelux verreweg de oudste. Maar niet alleen daaraan ontleent zij het recht in de meeste troonredes te worden vermeld. Zij wordt ook bij herhaling van steeds meer betekenis geacht, nu de internationale betrekkingen zoveel hechter worden. Of de daden echter steeds de ongetwijfeld goede voornemens op de voet hebben gevolgd, mag worden betwijfeld, want 22 jaar na de ondertekening van het Verdrag (in Londen) zijn de Beneluxlanden nog altijd niet zover geïntegreerd als de ondertekenaars voor ogen stond. Men kan erover twisten wat daarvan de oorzaak mag zijn, maar een feit is dat de samenwerking over het algemeen zo langzaam en moeizaam vordert, dat de oud-ambassadeur van België in Nederland, Baron Van der Straten Wailet, er kortgeleden in een interview terecht zijn diepe teleurstelling over uitsprak.

Toch moet erkend worden dat er in de afgelopen jaren wel het een en ander tot stand is gekomen. Zo trad in november 1960 het Verdrag inzake de Economische Unie in werking en hoewel het nog geen volledige toepassing vindt, is een werkelijk vrij goederenverkeer tussen de Benelux-landen toch aanstaande. Ook de vrije gemeenschappelijke arbeidsmarkt is al vele jaren een feit en sedert 1960 ook formeel verwezenlijkt. In februari 1957 kwam, zij het ook na veel moeilijkheden, de Raadgevende Interparlementaire Beneluxraad van de grond, terwijl het Verdrag tot instelling van een Benelux-Gerechtshof in maart 1965 werd ondertekend en spoedig in werking kan treden. Het Verdrag betreffende de verbinding tussen de Schelde en Rijn is eveneens in kanalen en kruiken en wacht nog slechts op zijn uitvoering. Ook tegenover de buitenwereld is de Benelux allang geen holle leuze meer; het sluiten van gemeenschappelijke handelsakkoorden met derde landen is daarvan een duidelijk bewijs.

Uit alle gemaakte vorderingen, waarvan er hier slechts enkele werden vermeld, mag worden geconcludeerd, dat het niet meer in de eerste

plaats de economische samenwerking is — hoe onvolledig zij ook nog is —, die velen toch nog het teleurstellende gevoel geeft, dat de Benelux nog niet is wat ze behoort te zijn. Veeleer slaat dit gevoel op de samenwerking op niet-economische terrein en op het optreden van Benelux in de grotere samenwerkingsvormen, vooral in de Europese Gemeenschap.

Het is vooral op dit laatste terrein, dat naar de mening van menigeen door de regeringen de noodzaak van een gezamenlijk optreden nog onvoldoende wordt ingezien. Hierdoor wordt niet alleen de kans gemist om op de Europese ontwikkeling een zo groot mogelijke invloed uit te oefenen, maar tevens wordt nagelaten om in de E.E.G. — bij afwezigheid van Engeland en het ontbreken van een echte supranationale samenwerking — als Benelux zelf een sterk tegenwicht te vormen tegenover grote mogendheden als Frankrijk en West-Duitsland. Naast dit optreden in groter samenwerkingsvormen dient ook de samenwerking op cultureel terrein, op dat van het buitenlands beleid en van de eenmaking van het recht sterker te worden bevorderd dan tot nu toe. Daartoe zal moeten worden nagegaan of het belang van Benelux er niet mee gediend is om de verplichting tot samenwerking, die voor de regeringen op deze terreinen niet bestaat, op korte termijn te formaliseren.

Hierdoor zal waarschijnlijk zowel het tempo als de doeltreffendheid van de samenwerking aanzienlijk worden gestimuleerd.

6. De idee van een Verenigd Europa heeft in Nederland dieper wortel geschoten dan in de meeste andere west-Europese landen. Dit wil overigens niet zeggen, dat het Verdrag van de Europese Economische Gemeenschap, dat aan deze idee sterk beantwoordde, indertijd algemeen met groot enthousiasme werd aanvaard. Afgezien van bepaalde industriële en handelskringen die, om overigens niet altijd gelijklopende redenen, in deze samenwerking een bedreiging van bestaande of toekomstige posities zagen, varieerde de stemming van niet-geheel-gerust-afwachten tot matig optimisme. Wanneer desondanks het overgrote deel van het Parlement en van de publieke opinie in 1957 het Verdrag aanvaardde, dan alleen omdat men het als het begin zag van een echte supranationale samenwerking — een levensbelang voor een kleine staat! —, die zich tenslotte ook tot het politieke vlak zou uitstrekken, en omdat men verwachtte spoedig tot een nauwe samenwerking te komen met andere dan bij de E.E.G. aangesloten landen, i.c. de Scandinavische landen, maar vooral Engeland.

Dat zowel in als buiten het Verdrag betrekkelijk weinig werd gesproken over de democratische vormgeving van de Gemeenschap, mag achteraf

als een grote nalatigheid worden beschouwd, maar blijkbaar zag men in de beginfase van de E.E.G. de democratisering als een (al te) vanzelfsprekende ontwikkeling.

Wie de afgelopen acht jaar samenwerking thans nog eens onder de loep neemt, komt tot de verrassende constatering, dat enerzijds van een enorme ontwikkeling kan worden gesproken (in economisch en sociaal opzicht), maar anderzijds van een vrijwel complete stilstand. En het laatste vooral ten aanzien van die principiële punten, waarvan de totstandkoming voor menigeen juist essentieel was voor de aanvaarding van het Verdrag, nl. de economische en politieke openheid, de versterking van de supranationaliteit en de democratisering van de Gemeenschap.

Het zijn deze punten geweest, die direct of indirect tot menig conflict in de E.E.G. aanleiding hebben gegeven. Het is ook op het bereiken van deze doeleinden, dat een goed stuk van het nederlands europees beleid is gericht geweest. De vraag of dit beleid in alle opzicht juist is geweest en of het niet beter had gekund, laat zich in het kader van dit artikel moeilijk behandelen. Maar bij iedere beoordeling daarvan dient men wel voor ogen te houden, dat de nederlandse onderhandelingspositie niet gemakkelijk was. In dit verband moet dan allereerst worden opgemerkt, dat de E.E.G. weliswaar economisch de wind mee had (hoogconjunctuur), maar politiek de wind tegen (De Gaulle aan de macht en ontspanning in de Oost-West verhouding). Daarnaast mag niet worden vergeten, dat de nederlandse onderhandelingsdelegatie steeds strijd moest leveren vanuit de positie van een klein land, die, bij gebrek aan een hechte Benelux-samenwerking en de voorzichtigheid van West-Duitsland om de Frans-Duitse verhouding niet te vertroebelen, vaak een geïsoleerde positie was.

Het is vanuit deze situatie dat de nederlandse regering steeds een juiste sythese moest vinden tussen loyaliteit aan de Verdragen en de europese en nederlandse belangen, daarbij voortdurend staande onder een sterkere druk van het nationale parlement dan in de meeste andere E.E.G.-landen het geval was.

Erkend moet worden, dat de nederlandse regering er in de afgelopen jaren niet in is geslaagd de eerder genoemde doeleinden te verwezenlijken. Wel is het haar, nu eens alleen en dan weer samen met andere E.E.G.-partners, goeddeels gelukt te voorkomen dat zich een ontwikkeling in omgekeerde richting ging aftekenen.

In zijn teleurstelling over de niet-totstandkoming van een grote europese Vrijhandelszone van 17 landen (eind 1958), over de niet-toelating van Engeland tot de E.E.G. door een frans veto (januari 1963) en over het uitblijven van iedere samenwerking tussen de Zes E.E.G.-landen en

de Zeven EFTA-landen, stond Nederland zeker niet alleen. Maar wel stond het alleen, toen het zich in 1961 verzette tegen franse voorstellen tot vorming van een politieke unie. Dit verzet was gegrond op de overtuiging, dat deze voorstellen, die geen enkele weg openden tot een supranationale samenwerking, een gevaar vormden voor de saamhorigheid in de NAVO en voor de positie, de bevoegdheden en de functionering van de Europese Gemeenschappen.

De hardnekkigheid, waarmee de nederlandse regering in deze en de komende jaren de onaantastbaarheid van de NAVO en de europese instellingen verdedigde, liet aan duidelijkheid weinig te wensen over. Maar bepaald verwarrend was de door haar in 1961 gelanceerde en tot eind 1964 gehandhaafde eis, dat zij alleen dan bereid was tot overleg over politieke samenwerking, wanneer ook Engeland tot dat overleg werd toegelaten. De publieke opinie, vooral in het buitenland, constateerde hier een tegenstrijdigheid in de nederlandse opvattingen. Zij kon niet begrijpen dat Nederland, als groot voorvechter van de supranationaliteit, nu plotseling bereid bleek water in de supernationale wijn te doen in ruil voor toelating van Engeland.

Toch was hier slechts ogenschijnlijk van een tegenstrijdigheid sprake. Maar helaas is de nederlandse opvatting, dat, wanneer supranationale samenwerking tussen de Zes niet haalbaar is, de band met Engeland het politiek evenwicht oplevert dat voor ons land essentieel is, nooit goed tot het buitenland doorgedrongen.

De oorzaak hiervan moet worden gezocht in de gebrekkige voorlichting, een van de zwakke punten in ons buitenlands beleid. Juist omdat Den Haag, door de toenemende belangrijkheid van Brussel, uit journalistiek oogpunt minder interessant is geworden, is het noodzakelijk om niet alleen de buitenlandse ambassadeurs in ons land, maar vooral de publiciteitsmedia in het buitenland regelmatig en zoveel mogelijk in hun eigen taal op de hoogte te brengen van alle belangrijke gebeurtenissen en opvattingen in ons land.

Een zelfde onvoldoende voorlichting bleek ook, toen de nederlandse regering eind 1964 het zogenaamde engelse prealabel liet vallen voor overleg over politieke samenwerking. Waarschijnlijk wijzigde zij haar houding onder druk van het parlement en van de politieke ommekeer in Engeland, waar Labour nu het regeringskasteel ging bezetten. Maar ongewijzigd bleef haar mening, dat het weinig zinvol is te proberen tot politieke samenwerking te komen, zolang er diepgaande verschillen over de atlantische en europese samenwerking bestaan.

Dat de pogingen, die sedertdien zijn gedaan om het overleg te hervatten, op niets zijn uitgelopen, zal zij dan ook niet betreuren. Des te meer zal zij het overigens betreuren, dat alle in de laatste jaren van

nederlandse zijde ondernomen pogingen om tot uitbreiding van de bevoegdheden van het Europese Parlement te komen, eveneens op niets zijn uitgelopen. Zelfs alle dreigingen en koppelingen aan ook voor Frankrijk hoogst belangrijke zaken leverden geen ander resultaat op dan een nog weerbarstiger houding van de franse regering, wier opvattingen ook nu weer diametraal tegenover de nederlandse stonden. Maar het meest teleurstellend is de houding van een aantal andere nationale parlementen geweest, die door een te geringe druk op hun regeringen de indruk gaven de noodzaak van democratisering van de Europese Gemeenschappen niet in te zien.

Wie tot slot poogt een balans op te maken van het nederlands europese beleid, zal moeten concluderen, dat het ondanks de vooruitgang op economisch en sociaal terrein, op een aantal voor Europa en/of voor Nederland essentiële punten teleurgesteld heeft. Maar daarnaast dient zij te bedenken dat dit beleid gevoerd moest worden van uit de hiervoren geschetste situatie in samenwerking met vijf andere regeringen. Erkend moet worden, dat het beleid inzake de politieke samenwerking vaak onduidelijk was en dikwijls de indruk wekte te voorzichtig te zijn. Het nederlandse optreden leek soms veel op dat van een voetbalteam dat, ziende de onmogelijkheid om zelf te scoren, zich opstelt voor het eigen europees doel om dat zo goed mogelijk te beschermen tegen de gevaarlijke aanvallen van de tegenpartij.

Voor de nabije toekomst zijn de vooruitzichten zeker niet onverdeeld gunstig. Op politiek terrein kan hoegenaamd geen vooruitgang worden verwacht zolang de standpunten omtrent essentiële kwesties lijnrecht tegenover elkaar staan.

Op het economisch vlak zal men bij aanhouden van de hoogconjunctuur en met voorzichtig manoeuvreren zeker wel tot een zekere afronding van de samenwerking kunnen komen. Maar wat zal er gebeuren bij een dalende conjunctuur? Zal dan de wil om een gemeenschappelijke conjunctuurpolitiek te voeren sterk genoeg zijn of zullen de middelpuntvliedende krachten het ganse bouwwerk aan het wankelen brengen? Het moet niet onwaarschijnlijk worden geacht, dat de E.E.G. binnen afzienbare tijd voor deze krachtproef komt te staan.

7. Men kan zonder meer zeggen, dat de Noordatlantische Verdragsorganisatie (NAVO) en de daarin verwezenlijkte defensiesamenwerking met de Verenigde Staten, in de afgelopen jaren de spil van nederland buitenlands beleid is geweest.

Uitgaande van de stelling, dat ons nationaal grondgebied alleen beveiligd kan worden in atlantisch kader en dat het bewaren van een militair evenwicht de beste mogelijkheid biedt een derde wereldoorlog

te voorkomen, is door Nederland steeds alle steun gegeven aan het collectieve verdedigingsstelsel van de NAVO.

Maar behalve als een militair bolwerk werd de NAVO door haar ook gezien als een zeer belangrijk politiek bolwerk, dat een tegenwicht moest vormen tegen het communistisch expansionisme.

De onmacht om ons zelf te verdedigen, alsmede de geografische ligging van ons land, hebben er mede toe geleid, dat de nederlandse regering meer dan menige andere partner er voor geijverd heeft om de eenheid in de NAVO te bewaren en de samenwerking ook op niet militair gebied — voor zover van belang voor de versterking — zoveel mogelijk te bevorderen. De juridische gelijkheid van de partners, zoals in het NAVO-verdrag is neergelegd, was in dit opzicht voor haar van grote betekenis.

Consequent vasthoudend aan deze gedragslijn heeft de regering steeds fel weerstand geboden aan iedere verticale of horizontale politieke en militaire blokvorming binnen de NAVO. Haars inziens zou iets dergelijks de eenheid en dus ook de doeltreffendheid van de NAVO aantasten. Vandaar haar verzet tegen iedere sedert 1958 o.m. door Frankrijk ondernomen poging om in de NAVO een Political Standing Group te vormen, een toporgaan van drie grote mogendheden, die de te volgen politieke lijn zouden uitstippelen. Evenzeer heeft zij, als lid van de Raad der Westeuropese Unie zich er steeds tegen verzet dat de Assemblée van de WEU zich tevens met defensie-aangelegenheden zou bezighouden, aangezien deze zaken naar de mening van de Raad — die overigens later wat soepeler in haar opvatting werd — tot het uitsluitende domein van de NAVO behoren.

Maar het heftigst heeft de nederlandse regering wel gereageerd tegen de franse voorstellen van 1961/62 om tot de vorming van een europese politieke unie te komen. Het was juist vanwege de diepgaande verschillen over de atlantische samenwerking tussen Frankrijk en de andere NAVO-partners, dat de nederlandse regering vreesde, dat het op basis van de franse voorstellen gevormde europese politieke blok, dat zich ook met militaire aangelegenheden zou bezighouden, gaandeweg een anti-atlantische koers zou volgen, om tenslotte met een eigen europese defensie een derde macht te vormen, die een neutralistische politiek zou gaan voeren.

In haar streven de eenheid in de NAVO te bewaren past ook de steun, die de regering voortdurend gaf aan iedere versterking van de integratie. De noodzaak daarvan werd door haar zo hoog aangeslagen, dat zelfs een zekere blokvorming, mits op versterking van de integratie gericht, nog wel genade kon vinden in haar ogen. Vandaar haar deelneming — zij het ook onder voorbehoud — aan het overleg tussen een

aantal bondgenoten over de eventuele oprichting van een multilaterale kernmacht (MLF) of van een Atlantische kernmacht (ANF). Los van de militaire waarde van een dergelijke kernmacht, had zij in de ogen van de regering in ieder geval het politieke voordeel dat zij Amerika sterker aan Europa en de Duitse Bondsrepubliek aan het Westen zou binden. Het vastlopen van het overleg bespaarde de regering tenslotte een definitieve beslissing. De vraag of dit moet worden betreurd, laat zich moeilijk beantwoorden, zolang niet de later aangevangen besprekingen omtrent de nucleaire samenwerking zijn afgelopen.

Toch kan wel worden gezegd, dat het Westen hier een kans op versterking van de integratie heeft gemist. De emoties echter die de lancering van de plannen deed losslaan, maakten hun bijdrage tot de eenheid in de NAVO al bij voorbaat zeer betrekkelijk.

Zeker niet onopgemerkt mag blijven, dat de nederlandse regering steeds — zij het met grote voorzichtigheid en zich verzekerd wetend van de nodige kritiek — geijverd heeft voor een zo volledig mogelijke integratie en voor een gelijkberechtigde positie van West-Duitsland in de atlantische samenwerking. Van de motieven, die haar bewogen een dergelijk beleid te voeren, zijn ongetwijfeld de belangrijkste: het voorkomen dat in West-Duitsland dezelfde frustratiegevoelens zouden opkomen als in het verleden, alsmede de overweging dat de Bondsrepubliek meegezogen zou worden in het franse politieke kielzog.

Tien jaar NAVO-beleid overziende, kan men terecht respect hebben voor het consequente beleid, dat de regering tot nu toe heeft gevoerd inzake de verdediging van de westelijke wereld, alsmede voor haar opvatting van de ondeelbaarheid van de Noord-Amerikaanse en de West-europese beveiliging. Toch mag de vraag worden gesteld of zij, gezien de sedert 1949 ingrijpend gewijzigde internationale omstandigheden, wel tijdig de gevaren heeft onderkend, die daaruit voor de westelijke wereld voortvloeien en die een onderzoek naar een eventuele wijziging van organisatie en strategie dringend noodzakelijk maken.

Daarnaast geeft het beleid de indruk, dat het de regering blijkbaar moeilijk afaat om tegelijk met haar streven naar een sterkere westelijke samenwerking ook te pogen met de nodige soepelheid tot een verbetering van de betrekkingen met de Sowjet-Unie en de andere Oost-europese landen te komen. De moeizame wijze waarop, ondanks de druk van het parlement, een cultureel verdrag met de Sowjet-Unie tot stand komt, is daarvan een duidelijk voorbeeld.

8. De toenemende aandacht, die de nederlandse regering in de loop der jaren is gaan wijden aan de talrijke en omvangrijke werkzaamheden van de Verenigde Naties (VN), laat zich moeilijk beschrijven. Het grote

belang dat zij toekent aan het werk van de VN, die zij nog steeds ziet als een onmisbare instelling op weg naar een door het Recht beheerste wereldorde, blijkt wel het best uit haar actieve bijdragen aan de drie belangrijkste taken van deze instelling: 1) het handhaven van de vrede en veiligheid; 2) de bevordering van de ontwikkeling van het Internationale Recht; 3) de activiteiten op sociaal en economisch gebied, in het bijzonder de financiering van de hulp aan de minder ontwikkelde gebieden en de technische hulpverlening.

De meest spectaculaire, de meest moeilijke, maar ook vaak de meest ondankbare taak is ongetwijfeld die van de handhaving van de vrede en veiligheid. Een voorstel om de Veiligheidsraad op dit terrein een exclusieve bevoegdheid te geven, kon door Nederland terecht niet worden geaccepteerd. Wel wil zij de Veiligheidsraad wat meer gewicht geven, maar de verantwoordelijkheden van de Algemene Vergadering wil zij in dit opzicht niet geheel afsnijden.

Zolang het bij een conflict alleen maar gaat om een bemiddelend, niet-militair optreden, zoals in het conflict Nederland—Indonesië en later in de Nieuw-Guinea-zaak, blijven de politieke en financiële moeilijkheden meestal wel van beperkte omvang. Anders wordt dit echter wanneer wél om een militair optreden wordt gevraagd. In dit verband is al vele malen gesproken van de oprichting van een enigszins omvangrijke permanente internationale politiemacht. Maar hoewel de regering hier sympathiek tegenoverstaat, is zij tot nu toe daarvan geen voorstander, gezien de moeite die het nu kost om de ad-hoc strijdkrachten op een bevredigende wijze te doen functioneren.

Als antwoord op haar standpunt, dat de VN in gevallen dat de wereldvrede wordt bedreigd moet kunnen ingrijpen, verklaarde minister Luns in de Algemene Vergadering van 1963, dat de nederlandse regering voor ogenblikkelijk optreden een contingent mariniers ter sterkte van 300 man ter beschikking van de volkerenorganisatie had gesteld. In 1965 verdubbelde de regering dit aantal, daaraan nog toevoegend enkele onderdelen van de landmacht, enige vlooteenheden en een aantal heli-copters.

Ten aanzien van de financiering van de operaties gaf de regering steeds als haar mening te kennen, dat alle leden, conform het Handvest, daaraan dienen deel te nemen.

Bepaald niet spectaculair, maar wel dringend noodzakelijk, is de bevordering van de ontwikkeling van het Internationale Recht. Het ligt geheel in de lijn van onze internationaal-rechterlijke traditie, dat Nederland een belangrijke bijdrage leverde aan de codificatie van dat recht. Dit is dan ook onder meer gebeurd op de Zeerecht-conferentie, die in

1958 in Genève werd gehouden en voor wat betreft het Verdrag inzake het diplomatieke verkeer en de diplomatieke immuniteiten.

Voor wat de activiteiten op sociaal en economisch gebied aangaan, in het bijzonder die op het terrein van de ontwikkelingshulp, is het interessant te constateren dat zich in het nederlandse beleid een belangrijke koerswijziging heeft voltrokken. In de vijftiger jaren is het met name Nederland geweest, dat met bijzondere geestdrift heeft geijverd voor de totstandkoming van het zogenaamde Sunfed, een internationaal fonds, dat overigens onder deze naam nooit van de grond is gekomen, waarin de rijkere VN-leden hun bijdragen moesten storten ten behoeve van het ontwikkelingswerk. Deze grote voorkeur voor de multilaterale hulpverlening is de regering eigenlijk steeds trouw gebleven. Maar toch is zij sedert enkele jaren, onder invloed van het parlement en in navolging van het beleid in vele andere landen, steeds meer aandacht gaan besteden aan de bilaterale hulpverlening, zowel in directe vorm als ook via particuliere organisaties.*

Over het algemeen werd het nederlandse beleid in het kader van de VN zeer positief gewaardeerd. Dit kan echter niet worden gezegd voor wat betreft haar standpunt over de toelating van Communistisch China tot de VN. Ondanks de jarenlange druk van het parlement achtte de regering nog altijd niet het moment gekomen de toelating van Communistisch China tot de Volkerenorganisatie te bevorderen.

Meer waardering ondervond het regeringsstandpunt inzake de rassendiscriminatie, die zij in de Verenigde Naties verschillende malen scherp veroordeelde. Dat zij zich verzette tegen royerering van de leden, die zich daaraan schuldig maken, is alleen maar toe te juichen. Want nog altijd is de Volkerenorganisatie in de eerste plaats een forum, waar men zijn tegenstanders, o.m. in onderlinge contacten, van hun ongelijk moet proberen te overtuigen.

* Vergelijk het binnenkort verschijnende rapport van de CHU.

TIEN JAREN „KERKELIJK DENKEN” EN DE POLITIEKE VERANTWOORDELIJKHEID DER KERK

Prof. Dr. Th. L. Haitjema

In de spannende dagen van de bewogen discussie in de Hervormde Kerk schreef wijlen Dr. O. Noordmans in 1938 de brochure *Kerkelijk denken voorwaarde voor kerkorde* in verband met het gereedkomen en de indiening bij de Synode van het Reorganisatieontwerp 1937. Deze gezaghebbende, kritisch-eschatologische, kerkelijke denker wilde in dit geschrift zijn lezers in een beslissend stadium van het Hervormd-kerkelijk leven diep doordringen van de waarheid van de grondlijnen der ecclesiologie, zoals hij die reeds meer dan twintig jaren in stippellijn getrokken had. Hij schreef: „*In de Kerk staat alles profetisch gericht*”; en ook: „De grote zaak, waar het om gaat, is deze: *of men zich op de Wet moet bekeren of op het Koninkrijk Gods*. De Wet ligt achter ons; het Koninkrijk Gods voor ons” . . .¹⁾

Aan de titel van Dr. Noordmans' brochure moest ik telkens denken, toen ik het van mij gevraagde artikel in de jubileum-bundel van het Christelijk-Historisch Tijdschrift voorbereidde. Want even stellig als „kerkelijk denken” wezenlijke voorwaarde voor kerkorde is, is het dat ook voor wat de kerk *als Kerk* wil uitspreken en voorbehouden aan Overheid en Volk, hetzij in de vorm van een kanselboodschap, hetzij in die van een „Herderlijk Schrijven”. Ik ben zelfs geneigd te stellen, dat, hoe nauwer de uitspraken der Kerk op ethisch, maatschappelijk of staatkundig gebied verbonden zijn met *het belijden* der Kerk, hoe nadrukkelijker ook echt-kerkelijk denken voorwaarde, en dus uitgangspunt, zal moeten zijn voor het vol-verantwoorde van zulk spreken der Kerk.

Maar wat is dan zulk, tegelijk „bindend en bevrijdend” kerkelijk denken?

In de eerste plaats is kerkelijk denken: met de Kerk mee denken. Wij kunnen geen Christenen — en zeker geen lidmaten van een Christus belijdende volkskerk — zijn zonder van harte bereid te zijn met onze

¹⁾ Dr. G. J. Paul, Schepping en Koninkrijk 1959, blz. 145.

Kerk mee te denken. De waarde van de kerkelijke traditie behoort hoog te worden aangeslagen, er moet continuïteit zijn in het spreken van de Kerk. Men mag zich niet zo met de stroomversnellingen in onze wereld laten meevoeren, dat de Kerk de inhoud van haar verkondiging zou gaan aanpassen aan de feitelijkheden van de historische ontwikkeling van het gebeuren en van de opvattingen welke wij in de samenleving ontmoeten.

Wanneer wij er van mogen uitgaan, dat de Nederl. Hervormde Kerk sinds de invoering van de nieuwe Kerkorde in 1951 zich niet meer schaamt een „geloofsgemeenschap” te heten, welke bereid is om als volkskerk steeds ondubbelzinniger *Christus-belijdend* te worden, dan is daarmee toch ook gezegd, dat zij weet een Heer te hebben, die ons aan het verleden bindt krachtens de heilsfeitenreeks, waarvan wij met geheel de Christenheid belijdenis doen in de Apostolische Geloofsbelijdenis, maar Die als de verreezen Levensvorst tevens tot Here en Christus gemaakt is over heel de wereld; en Dezelfde blijft gisteren en heden en tot de voleinding der wereld. Met dit laatste vooral komt er ruimte voor dat profetisch-eschatologisch gericht zijn, waar Dr. Noordmans zo gaarne van sprak. En dat is iets anders dan een zoeken naar een ethos voor onze tijd. „Bekeren wij ons op de Wet of waarlijk op het Koninkrijk van God?”, zo vroeg Noordmans.

Nog één voor de hand liggende tegenwerping tegen onze eerste omschrijving van wat „kerkelijk denken” in wezen is, n.l. *met de Kerk mee denken*, dringt zich in deze aera van het personalisme met kracht aan ons op: Kan de Kerk als „Kerk”, als collectiviteit van in Christus gelovenden wel waarlijk *denken*? Is een geloofsgemeenschap als vorm van samenleving van Christenmensen wel als levend en denkend subject te definiëren?

Ik houd mij aan de belijdenistraditie en de confessionele continuïteit met de reformatorische kerken van het Gereformeerd Protestantisme en wijs er op dat onze Heidelbergse Catechismus in zijn antwoord op de vraag, wat het wezen van de christelijke Kerk is, naast Christus als de Zoon Gods heel nadrukkelijk Diens Geest stelt als het mysterieuze subject van de gemeente van Christus. Prof. Gunning sprak daarom niet ten onrechte van die Geest, Die het *levensbeginzel* is der Kerk van Christus (vg. Vraag en Antwoord 54 van de Heid. Catech.). Misschien zouden wij nog beter kunnen zeggen, dat de H. Geest als de Geest van Christus de verborgen „Ikheid” is in de Kerk van Christus, en dat dus alles naar een typisch reformatorische uitdrukking in de Kerk van Christus „op de wijze van de Geest” behoort toe te gaan: het spreken en betuigen, het verkondigen van de kansel en het bedienen van het „zichtbare Woord” in de beide sacramenten, het betuigen en

beslissen over moeilijke vraagpunten in kerkelijke vergaderingen, maar ook het volstrekte waarheidsgetuigenis, waarmee ten diepste de H. Geest ook de Overheid en het volk heeft aan te spreken.

Wij mogen niet anders dan met betrekking tot die schijnbaar zo moeilijke vraag, of de Kerk van Christus als Kerk eigenlijk wel subject kan zijn, met instemming verwijzen naar de slotlinea van par. I van de voortreffelijke nota over „de belijdenis der Kerk en haar handhaving”, welke de Synode in de zomer van 1961 als een herderlijk schrijven tot de Hervormde Kerk in al haar geledingen deed uitgaan: „Waar zo het functioneren van de belijdenis het werk van de Heilige Geest is, moet men dit werk in eerste aanleg ook aan de Geest toevertrouwen en niet menen, dat men als Kerk, groep of enkeling zelf de enige of ook maar de eerste is, die hiervoor heeft zorg te dragen. Men moet vóór alles de Geest ruimte geven voor zijn werk in dezen.” (Handel. Synode, 1961, Bijl. II, blz. 373).

In de *tweede* plaats durf ik nu nog een andere omschrijving van het wezen van het „kerkelijk denken” te geven en te verduidelijken. Het is deze: *kerkelijk denken is denken van de Kerk uit*. In de voorafgaande uiteenzettingen over wat het in de grond der zaak betekent: *met de Kerk mee te denken*, is de basis gelegd, waarop men staan moet om het zinvolle van wat „van de Kerk uit denken” zeggen wil, te kunnen inzien. Dr. Hoedemaker leefde en werkte steeds van uit dit *kerkelijk* uitgangspunt. Niet wat hij persoonlijk dacht over de geloofsvragen, noch wat zijn confessionele geestverwanten als hervormd-kerkelijke groep daarover dachten, noch ook wat kerkelijke vergaderingen als agglomeranten van individuen en groepen daarover dachten, kon op enig definitief recht aanspraak maken om eigen denken en spreken te stempelen met een „Alzo zegt de Here!” Alleen de Kerk *als Kerk* kan dit en mag dit met grote schroomvalligheid, in innige gebedsworsteling om de roering des Geestes, Die de eerste is en blijven wil in Zijn majesteitelijk kerkelijk denken en werken. Wat is dat moeilijk om in ons tegenwoordig kerkelijk leven, waarin zo heel vaak met herderlijke schrijvens en synodale uitspraken over het ethos en over daarmee verbonden politieke vragen geconfronteerd worden, het te laten blijven bij de houding van de grote kerkelijke vergaderingen, welke in Handel. 15 ter sprake komt en die toch ook over in de grond Christelijk-ethische vragen besluiten nemen moest, en ten slotte betuigen mocht: „het heeft *den H. Geest en ons* goedgedacht. . . .” (vs. 28).

Let wel, niet omgekeerd: „ons en de H. Geest”. Hoe zou het mogelijk zijn, dat menselijke meningen en overtuigingen God, de H. Geest van Zijn eerste plaats zouden hebben durven dringen?

Van de Kerk uit denken. Het spreekt haast vanzelf, dat dit kerkelijk uitgangspunt voor de normering van ons godsdienstig denken over de waarheidsvraag voor de Christen inzake de geloofsleer en het ethos, ook het politieke ethos, ons heel dicht in de buurt houdt van wat in Art. X der Hervormde Kerkorde genoemd en beschreven wordt als „het belijden der Kerk”. De eerste alinea van dit inhoudrijke artikel geeft al dadelijk ondubbelzinnig aan, wat „van de Kerk uit” denken in de grond der zaak is voor ieder reformatorisch Christen, die uit het Nederl. Geref. Protestantisme stamt.

„In dankbare gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift als de bron der prediking en enige regel des geloofs doet de gehele Kerk, ook in haar ambtelijke vergaderingen, in gemeenschap met de belijdenis der vaders en in het besef van haar verantwoordelijkheid voor het heden, zich strekkende naar de toekomst van Jezus Christus, belijdenis van de zelfopenbaring van de Drieënige God”.

En als dan de Kerk in de vragen betreffende het belijden in de volle zin des Woords decisies neemt en uitspraken stempelt, heeft zij haar reformatorische oorsprong en blijvend gehalte tevens te eerbiedigen, en dus volstrekt niet te tornen aan het recht van ieder belijdend kerklid om bezwaren in te brengen tegen zulke kerkelijke uitspraken. In de laatste, zevende, alinea van dit artikel X der Herv. Kerkorde wordt dan ook nadrukkelijk van dit gravamen-recht „onder beroep op het Woord Gods” gesproken. Als dit reeds geldt van kerkelijke uitspraken, die voor de volle 100 % in de sector van de christelijke *geloofs*belijdenis liggen, waarbij ook blijkens alin. 2 de oecumenische symbolen niet uitgesloten worden, hoewel deze — om met Noordmans te spreken — tot de „spreekregel” der Christelijke Kerk voor alle verkondiging des Woords moeten worden gerekend, hoeveel te sterker zal dit dan niet gelden voor kerkelijke beslissingen en herderlijke brieven, welke op het moeilijke en doornige gebied van de vragen van het ethos gelegen zijn! Als wij niet willen verroomsen in ons kerkelijk denken, maar aan de grondlijnen der Reformatie willen trouw blijven, mogen wij de Kerk in haar spreken nimmer méér toeschrijven, dan dat zij een „*genormeerde* norm” in al haar uitspraken aanlegt. Alleen de H. Schrift is de *normerende* norm voor alle kerkelijk denken en spreken!

Wat evenwel niet zó mag verstaan worden, dat iedere Kerk, welke zich van het volle erfgoed der Hervorming bewust gebleven is, uiteindelijk de souvereiniteit van de individuele religieuze consciëntie zou moeten afkondigen. De laatste alinea van Art. X der Kerkorde onderwerpt de bezwaren tegen Kerkelijke synode-uitspraken ten slotte weer aan „het oordeel der Kerk”.

„Van de Kerk uit denken”, dat zal, gelijk wij reeds zagen, grote schroom-

valligheid bij de ambtelijke vergaderingen der Kerk en de uiterste soberheid in het komen tot zulke, vooralsnog definitieve uitspraken moeten betrachten. De Kerk zal moeten weten, dat zij bij al haar officiële getuigenissen in de gloed van het mysterie der „zelfopenbaring van de Drieënige God” (alineä 1 van Art. X der Kerkorde) komt te staan. Vooral ten aanzien van de levensvragen, welke het christelijk ethos ons in het huidige tijdsgewricht stelt, is uiterste ingetogenheid bij de vorming van een ambtelijk-kerkelijk oordeel geboden. En men moet uitermate voorzichtig zijn, hier niet tegen de draad in te gaan redeneren en in plaats van „van de Kerk uit” veeleer „van het zo snel veranderende mens- en maatschappij- en wereld-beeld uit” te willen gaan denken, om zodoende tot de typisch-christelijke oplossingen te komen ten aanzien van de eigentijdse ethische problemen.

Tenslotte, juist omdat in dit denken en spreken „van de Kerk uit” het kerkelijk getuigenis van de Kerk, waartoe wijzelf behoren, steeds innig behoefte zal hebben aan het klankbord van de Oecumene, zal iedere, als deelkerk der Una Sancta georganiseerde, zichtbare Kerk wel uitermate bescheiden moeten zijn en blijven in wat zij min of meer gezaghebbend uit te spreken of te verklaren heeft in de vragen van geloof en leven. Terwijl deze bescheidenheid toch tevens gepaard zal moeten blijven gaan met de moed, welke de Synode der Hervormde Kerk in 1961 in haar Herderlijk Schrijven „over de belijdenis der Kerk en haar handhaving” zo treffend onder woorden bracht: „Hebben wij de moed in de oecumenische ontmoeting met de andere kerken te staan voor de ambten en de ambtelijke vergaderingen van het presbyteriaal-synodale stelsel als de organen van Christus in Zijn regering van de Kerk?” (Handel. Synode, 1961; Bijl. II, blz. 381).

Tien jaren kerkelijk denken en de politieke verantwoordelijkheid der Kerk.

Dat was de volledige titel van het onderwerp, dat ik in deze lustrum-uitgave van het Christelijk-Historisch Tijdschrift kreeg te behandelen. Het zijn de jaren 1955-1965, waarom het hier gaat. Precies dezelfde periode, welke de redaktie van ons tijdschrift onder verschillende aspecten onder loupe genomen wenste te zien in verband met het tien-jarig bestaan van het tijdschrift.

Merkwaardig genoeg, is juist het jaar 1955, waarop wij ons nu verder concentreren moeten in dit artikel als het beginjaar van de periode, die onze bijzondere aandacht moet hebben, ook het jaar, waarin het Herderlijk Schrijven „Christen-zijn in de Nederlandse samenleving”, dat ook een hoofdstuk over Kerk en staat, staatkunde en politieke partijen, tot stand kwam en door de synode uitgevaardigd werd. En het was in 1964,

dat de Hervormde Synode na zorgvuldige en herhaalde amendering van een commissoriaal ontwerp over „De politieke verantwoordelijkheid der Kerk” ook dit geschrift voor haar rekening nam en het licht deed zien met als ondertitel „Overwegingen van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk”.

Men kan niet zeggen, dat de synode met deze beide publicaties, die tegelijk de periode van 1955-1965 ongeveer begrenzen bij het begin en tegen het einde, over één nacht ijs is gegaan.

Wat het Herderlijk Schrijven over het „Christen-zijn in de Nederlandse samenleving” van 1955 betreft, valt het op, dat heel de synode van haar verantwoordelijkheid voor de inhoud van dit pastoraal getuigenis der Kerk zó zeer overtuigd was, dat zij het onderhavige stuk hoofdstuk voor hoofdstuk besproken, en zo nodig geëmendeerd, wilde zien. En het geschrift over „De politieke verantwoordelijkheid der Kerk” kwam na jarenlange arbeid van de Commissie van Ontwerp, welke onder voorzitting stond van Prof. Dr. A. A. van Ruler, zelfs tot tweemaal toe in bespreking in de zittingen der volledige synode.

Deze zorgvuldige en echt aan het werk der hoogste ambtelijke vergadering der Hervormde Kerk deelnemende synodale behandeling der betrokken ontwerpen bewijst echter nog geenszins, dat de synodale bemoeienis met deze concepten ook waarlijk een overwegen en *denken met de Kerk veler eeuwen mee*, en *van die Kerk uit* zou zijn geweest. Want hoewel de synode van 1955 niet gezegd wil hebben, dat „rechtsstaat en democratie” voor haar „hoogste en laatste waarden zouden moeten zijn” (Christen-zijn, blz. 20), trok ze niettemin uit het „democratisch staatsbestel” ten onzent ook na 1955 — ik denk aan haar tegemoetkomendheid tegenover het Neo-humanisme en vooral aan de motivering van deze houding — wel eens zulke consequenties, dat de vraag moet opkomen, of bij deze visie nog wel de gerechtigheid Gods als de primair-theologische vooronderstelling der democratie ruimte kan krijgen. Het wil mij voorkomen, dat het denken „van de Kerk en haar belijden uit” hierbij volkomen zoek is en dat iedere vorm van theocratische Woordverkondiging in ons burgerlijk gemenebest hierdoor alle kans tot denken en getuigen verliest.

Zoals trouwens ook op blz. 17 van dit Herderlijk Schrijven - dwars tegen Art. XXXVI van onze Nederlandse Geloofsbelijdenis in - de Godsheerschappij in ons democratisch staatsgeheel afgesnoerd wordt met de terugwijzing van iedere Kerkstaat-gedachte, ook die van reformatorisch gehalte, hoewel deze slechts in een karikaturele mistekening verworpen kan worden. En wat het geschrift „synodale overwegingen” in verband met „de politieke verantwoordelijkheid der Kerk” (1964) aangaat, het is onmiskenbaar, dat deze officieel-kerkelijke overwegingen veel meer

recht doen aan de eisen van het denken en spreken „van de Kerk uit”, en daarmee ook veel meer openstaan voor het theocratische geloofsdenken in reformatorische zin, ook al schijnt het huidige staatsbestel zulk denken en getuigen irreal te maken. In het voorwoord schreef de synode zelf, dat de Kerk er, na de publicatie van haar getuigenis over Nieuw-Guinea (1956) en vooral nadat het vraagstuk over de kernwapens steeds dringender werd en haar tot een openlijk getuigenis drong, behoefte aan had om een principieel stuk over Kerk en staat, Kerk en politiek uitgevaardigd te krijgen, „dat de achtergrond en samenhang aanwijst van het concrete spreken en handelen van de kerk op het terrein van de politiek en dat ook de eigen geaardheid en de onderlinge verhouding van kerk en politiek theologisch doorlicht” (blz. 5).

Geen wonder dat ik in de verschijning van dit synodaal geschrift over de politieke verantwoordelijkheid der Kerk een opgaande lijn zie, vergeleken met wat in het Herderlijk schrijven over *Christen-zijn in de Nederlandse samenleving* (1955) over kerk en politiek gezegd werd. Het is mij bekend, dat op het openlijk getuigenis van 1964 in het maandschrift „Wending” door Mr. Dr. Patijn en Dr. van Andel afbrekend-critisch gereageerd is, n.l. dat 1964 in dit opzicht een *terugval* achter het Herderlijk Schrijven van 1955, „Christen-zijn in de Nederlandse samenleving” zou betekenen. Ik houd gaarne, ook na lezing en herlezing van die beide artikelen in *Wending*, precies het omgekeerde staande.

Het geschrift van 1964 maakte veel meer ernst met het kerkelijk denken, zoals ik dat trachtte te peilen, dan het herderlijk schrijven over *Christen-zijn*, enz. In „De politieke verantwoordelijkheid der Kerk” wordt nadrukkelijker dan voorheen van de Kerk naar haar wezen uitgegaan, en het kardinale geloofsmysterie van Gods openbaringshandelen wierp zijn Licht op alles wat er verder gezegd werd over het Koninkrijk Gods in de geschiedenis, de Kerk, de staat en de politieke partij. Vandaar de *trinitarische* opzet.

In hoofdstuk IV van deze synodale publicatie van 1964 wordt bovendien, wederom vanuit Schrift en belijdenis, nader theologisch „van de Kerk en haar belijden uit” over het staatsbegrip gesproken als een tweede, naast de Kerk, door de God der heilsopenbaring „gestelde macht”. Die dus aan eigen „goddelijk recht” onderworpen blijft in het licht van Gods heilsopenbaring een zelfstandige taak heeft om gerechtigheid en vrede te dienen in een zondige, verloren wereld.

Wie de geschiedenis van het kerkelijk denken en spreken van de Ned. Hervormde Kerk in de laatste tien jaren aandachtig nagaat en onderzoekt, zal niet kunnen ontkomen aan de erkenning — hoe diep overtuigd van het gezag harer hoogste ambtelijke vergadering hij ook is en wil blijven — dat de Generale Synode in het laatste decennium niet steeds

in de opgaande lijn bij het uitdrukking geven aan haar politieke verantwoordelijkheid heeft gehouden. Ten aanzien van het Nieuw-Guinea-probleem (1956) b.v., en niet minder in de synodale behandeling van het vraagstuk der Zuid-Molukken als zelfstandige deelstaat, heb ik mijn theologische bedenkingen tegen het resultaat van de overwegingen der Synode niet verzwegen. En indien ik bij de behandeling van het rassenvraagstuk, en bij de afsluiting van de synodale discussies over het kernwapenrapport, had kunnen mede spreken als adviserend lid, zou ik zonder twijfel mijn verzuchtingen over eenzijdigheid en onklarheid van dit kerkelijk denken, dat de adeldom van het „van de Kerk uit denken en spreken” scheen te vergeten, niet terug gehouden hebben.

Gezien de plaatsruimte, mag ik dit artikel slechts afsluiten met het formuleren van enkele bedenkingen mijnerzijds over de gang van zaken in de ontwikkeling van het „kerkelijk denken” in het laatste decennium. Ik maak bij het uitspreken daarvan gebruik van mijn gravamen-recht als gemeentelid; en ik pleit erop, dat dit recht in versterkte mate mijn recht is ten aanzien van de officiële uitspraken van mijn Kerk in vragen over het christelijk ethos. Ik weet, dat ik mij daarbij niet vrijblijvend mag gevoelen tegenover zulke uitspraken, waardoor ik mij in de volle zin „bezwaard” gevoel. Het heeft mij verwonderd, dat de heren Patijn en van Andel in het tijdschrift „Wending” vrijheid vonden om het geschrift der synode van 1964 zó vrijblijvend en soms schamper te critiseren. Aan deze houding hoop ik mij niet schuldig te maken, en daarom zal ik mijn critische opmerkingen inkleden in de vragende vorm.

a. Dreigt de synode niet te vaak te vergeten, dat onze Kerk bij de invoering van de nieuwe kerkorde niet op eenmaal een *gezonde*, Christus-belijdende volkskerk geworden was, doch hoogstens kon geacht worden in de positie te gaan verkeren om te *beginnen* een Christus-belijdende Volkskerk *te worden*? Moet dat iedere ambtelijke vergadering en alle kerkelijke lichamen niet uiterst bescheiden maken in het doen van officiële en gezaghebbende uitspraken over vraagstukken, die „van de Kerk uit” op de achtergrond steeds samenhangen met het belijden van Christus als Hoofd der gemeente en Heer der Wereld, en daarmee met het geheimenis van het heilshandelen van de Drieënige God? Rekent onze gereorganiseerde Kerk sinds 1951 wel voldoende met de nawerking van de gevaarlijke krankheden, waaruit zij de periode der moeilijke reconvalescentie binnengetreden was? Ik noem slechts: de partijchap, het hotel-kerk zijn, dat door het liberalistisch individualisme zozeer in de hand gewerkt werd en de kerkelijke samenleving wegzoog in het drijfzand der verburgerlijking?

b. Is de Synode onzer gereorganiseerde Kerk er wel zo zeker van, dat

zij het uitgangspunt van alle bemoeienissen van haar echt-kerkelijk denken niet bezig is te verspelen, wanneer zij, gelijk in 1955 reeds in de titel van haar Herderlijk Schrijven het „Christen-zijn” zó nadrukkelijk voorop zet, in plaats van het „Kerk-zijn”, waar het immers om het aansprekende Woord van God ging in dit pastorale getuigenis, de eerste plaats te geven?

Het trof mij, hoe ook in *Woord en Wederwoord, voortzetting van het gesprek over het vraagstuk van de kernwapenen* (door de synode besproken en aanvaard op 30 juni 1964) meermalen de vooropstelling van „Christenen” vóór „kerken” voorkomt (vg. b.v. blz. 16 en 45).

Wat naar mijn inzicht symptoom is van het voorrang geven aan de ethische vragen boven de wezenlijke geloofsvragen. Dit is een omkering der juiste volgorde in het kerkelijk denken.

c. Is de Generale Synode, zoals deze in 1951 tegelijk met de herordening van het Hervormd-Kerkelijk leven onder een geheel nieuwe kerkorde de leiding der Christus-belijdende volkskerk op zich nam, wel voldoende doordrongen van het gevaar, dat haar adviserende „Organen van bijstand” geleidelijk zouden kunnen verburgerlijken tot „pressure groups” in de Kerk, welke — parallel met zulke groepen in het staatkundige leven, waar deze mede oorzaak worden van een uitholling der ware democratie — allengs tot commissies van deskundigen zouden kunnen verworden, welke de ambtelijke vergaderingen der Kerk moeilijker met onverdeelde aandacht naar het woord van de Bijbel als het Woord van God zouden doen horen, omdat er zoveel andere stemmen over feitelijke ontwikkelingen in het wereldleven van wetenschap en techniek, van politieke situatie en militaire noodzaak telkens doorheen klinken in de ambtelijke vergaderingen der Kerk?

d. Zal de reformatorische Kerk van het *sola sacra Scriptura*, wanneer zij uiteindelijk als Christus-belijdende Volkskerk haar juiste koers gevonden heeft, ook niet moeten leren en in de praktijk toepassen, dat haar bevoegdheid tot beslissend spreken een grens heeft dáár, waar de tweede „van God gestelde macht”, de Overheid „bij de gratie Gods” het *droit divin* juist als *Overheid* met zelfstandigheid heeft te handhaven in de burgerlijke samenleving? Waaruit naar mijn inzicht ook volgt, dat zij — wederom als *Overheid*, en niet alleen via de door het Woord der Kerk aangesproken consciëntien der Overheidspersonen! — met zelfstandigheid heeft te rekenen met het „voorafgaand oordeel der Kerk”.

De synode van de Hervormde Kerk heeft bij de voorbereiding van verklaringen of herderlijke brieven wel eens nadrukkelijk uitgesproken, dat zij trachtte te denken van uit het Paulinisch staatsbegrip van *Romeinen* 13.

Welnu, dat heeft vèr strekkende consequenties voor het denken „van de Kerk uit” over wat de Kerk met het beslissend gezag van het „Alzo zegt de Here!” afkondigen mag. De kerklieden hebben als christenen onder hun consciëntie-stemmen ook die, welke tot gehoorzaamheid aan het Overheidsgezag op het terrein van staat en volksgemeenschap dringt. Hier geldt slechts één uitzondering: „Men moet God meer gehoorzaam zijn dan de mensen” (Hand. 5 : 29). N.l. wanneer de Overheid haar wettig erf verlaat en gaat bevelen, waar zij niet te bevelen heeft.

En ik kan niet nalaten, vóór ik dit artikel afsluit, daarbij nadrukkelijk te waarschuwen tegen een gevaarlijk-simplistisch misverstand, dat in Hervormd-Kerkelijke kringen van onze tijd niet weinig voorkomt, als zou Gods eigen bevelend Woord slechts door het intermediair der Kerk heen als te gehoorzamen „gebod Gods” te horen zijn. Trouwens, wat ik hierboven schreef over het „goddelijk recht” der Overheid en over het *zelfstandig* oordeel der Overheid, ook over uitspraken, die van de Kerk uitgingen als „voorafgaand oordeel der Kerk” in der zelve politieke en sociale verantwoordelijkheid, zal aandachtige lezers van dit artikel wel reeds waakzaam hebben kunnen maken ten aanzien van het bovenomschreven misverstand. Het „*eerste* gebruik van de Wet Gods” was bij onze vaders immers het attent-zijn op de eisen van de „burgerlijke gerechtigheid”, niet als complex van *menselijke* inzettingen, maar als Wet van God.

TIEN JAREN SAMENWERKING CONFESSIONELE PARTIJEN

Prof. Dr. G. C. van Niftrik

Het gaat met die samenwerking goed. Het gaat met die samenwerking nog niet best. Het gaat met die samenwerking internationaal beter dan nationaal. Het gaat met die samenwerking op het internationale vlak weer aanzienlijk beter na een stagnatie van enkele jaren. Het gaat met die samenwerking op nationaal niveau uitgesproken slecht. Zó ongeveer moet de balans worden opgesteld.

Het was in het jaar 1955, dat ik voor de eerste maal in Salzburg een conferentie van de Europese christen-democratische partijen bijwoonde. Dat was voor mij een soort openbaring. Sedert dien heb ik ook congressen van Parijs, Straatsburg, Wenen en Taormina meegemaakt. Tussen de congressen van Wenen (1962) en Taormina op Sicilië (dec. 1965) liggen $3\frac{1}{2}$ jaar. Die $3\frac{1}{2}$ jaar hebben een tijd van inzinking, onzekerheid, en crises gevormd.

Kort na de oorlog hadden de westeuropese christen-democratische partijen zich aaneengesloten. De westeuropese organisatie heette toen „*Nouvelles Equipes Internationales*”. Dat was een weinig zeggende naam, waarbij sommigen zelfs de associatie aan paardensport niet konden overwinnen. In 1965 is de naam veranderd in „*Europese Unie van Christen-democraten*” (EUCD). Ik mag het als bekend veronderstellen dat de Nederlandse afdeling dezer Unie (wij zeggen nog steeds: de Nederlandse équipe!) gevormd wordt door de K.V.P., de A.R.P. en de C.H.U. De gedelegeerden van deze partijen ontmoeten elkaar verscheidene malen per jaar in een van de kamers van het gebouw van de Tweede Kamer. De voorzitters wisselen. In het najaar van 1966 treed ik als voorzitter af en zal worden opgevolgd door mr Aalberse, de voorzitter van de K.V.P. Er groeit tussen mensen, die elkaar een reeks van jaren ontmoeten, een hechte vriendschapsband. Vooral, wanneer zij elkaar dan van tijd tot tijd ook eens buiten de grenzen van het dierbare vaderland ontmoeten. Het schijnt, dat wij allerlei kerkelijke en politieke remmingen kwijt raken zo spoedig wij Zevenaar zijn gepasseerd. Het is bijzonder nuttig de vaderlandse verhoudingen eens aandachtig te bekijken, wanneer men in het buitenland vertoeft. Allerlei dingen, die binnen onze grenzen zo

belangrijk en onoverkomelijk zijn, worden dan relatief en soms bijzonder onbelangrijk.

Tijdens het Congres te Taormina (dec. 1965) had een bestuurswisseling plaats. Thans is de heer Rumor, de secretaris-generaal van de italiaanse christen-democratische partij, de Democrazia Cristiana, voorzitter van de EUCD, terwijl de heer dr. L. Tindemans (van de belgische CVP) secretaris-generaal geworden is. Rumor volgde als voorzitter de belgische oud-minister-president Lefèvre op.

In al de jaren sedert de oorlog is het werk van de EUCD eigenlijk niet behoorlijk van de grond gekomen. Dat kon ook nauwelijks anders, omdat de secretaris-generaal zijn werk voor de EUCD als een bijbaantje moest verrichten. Dat kon werkelijk niet zo blijven. wilde de Europese samenwerking van christen-democraten ooit iets wezenlijks gaan betekenen. Sedert Taormina heeft dr Tindemans aan het secretariaat van de EUCD een full-time-job. Dat betekende vanzelfsprekend een aanzienlijke verhoging van de uitgaven. De drie nederlandse confessionele partijen hebben evenals de meeste Europese partijen hun bijdrage moeten verdubbelen. Dat zal ook nog wel niet helemaal voldoende blijken te zijn, maar wij zijn nu in ieder geval op de weg. In het bijzonder de C.H.U. heeft minstens de neiging een weinig skeptisch te staan tegenover de vrij grote uitgaven, die in verband met het internationale werk gedaan moeten worden. Is dat nu wel nodig?

Kunnen wij dat geld niet beter gebruiken voor een verkiezingsfonds-1967? Toch zullen wij moeten leren iets verder te kijken dan onze neus lang is. Wanneer wij thans onze plaats in de internationale samenwerking niet op waardige wijze innemen, zijn wij straks te laat. Het is mogelijk, dat ons C.H.-geld meer onmiddellijk vrucht draagt, wanneer wij het in het verkiezingsfonds-1967 stoppen; het is zeker dat het nu in het internationale werk geïnvesteerde geld zijn rente, nu, en nog meer, straks, zal opbrengen.

De komende generatie zal het ons ongetwijfeld verwijten, als wij in deze tijd blijf geven niets van de tekenen der tijden te verstaan. Een van de belangrijkste stichtingen van de EUCD is ongetwijfeld het internationale christelijk-democratische Centrum voor studie en documentatie, waarvan dr H. J. Hahn de bekwame en voortvarende directeur is. Natuurlijk heeft ook dit Centrum met geldgebrek te kampen. Zonder de grote steun van de Democrazia Cristiana zou dit centrum niet mogelijk zijn geweest.

Ook in ons eigen land wordt steeds beter ingezien, dat de politici hun werk niet meer goed kunnen doen, wanneer zij niet bij elke voorkomende gelegenheid kunnen terugvallen op een instantie, die hun met betrekking tot een bepaalde zaak van politiek gewicht de nodige informatie en

documentatie verstrekt. Niemand kan in onze gecompliceerde tijd volledig van alle markten thuis zijn. Als dat nationaal reeds geldt, dan nog veel meer voor de internationale zaken. Daarom is het Centrum te Rome voor de EUCD eenvoudig onmisbaar; het is een levensnoodwendigheid. Vooral nu ook de *wereld*-unie van christen-democraten hoe langer hoe meer een werkelijkheid wordt.

In het bijzonder de christen-democratische partijen van Latijns-Amerika zijn zeer gesteld op een wereldwijde samenwerking van de christen-democraten. Al zal de EUCD haar zelfstandigheid niet zo gemakkelijk en zo spoedig opgeven, toch zal steeds duidelijker de noodzaak niet slechts van Europese samenwerking, maar ook van wereldwijde samenwerking der christen-democraten worden gevoeld.

Hoe ver reikt de Europese samenwerking der christen-democraten? Hoort de Conservative Party van Engeland in onze kring? De Engelse conservatieven menen van wel; zij begeren zich aan te sluiten. Sommige partijen in Europa zijn er zeer op gesteld, dat de Engelse conservatieven zullen toetreden. De Engelse conservatieven zijn van mening, dat hun partij eigenlijk een christen-democratische partij is en volkomen in de EUCD past. Maar nog steeds maken zij geen deel uit van de EUCD. O.a. ook Nederland houdt in dezen de boot af. Om meerdere redenen. Vooral in K.V.P.- en A.R.-kringen gevoelt men grote bezwaren tegen het toetreden van de Engelse conservatieven. Het helpt niets, dat de Engelsen steeds weer betogen, dat zij niet conservatief zijn in de zin, die wij als continentalen aan dat woord hechten. De Nederlandse *équipe* vreest voor misverstanden over de aard van de christen-democratische samenwerking, als een niet-confessionele partij zoals de Engelse conservatieven deel van de EUCD gaat uitmaken. Dan komen wij voor het bewustzijn van velen in de „conservatieve” hoek te zitten.

Men wil deze schijn vermijden, eenvoudig, omdat het niet zo is. Er komt echter nog iets bij, dat veel en veel belangrijker is. Onder invloed van de groeiende saecularisering in Europa en heel de wereld is er in sommige Europese christen-democratische partijen een neiging tot de-confessionalisering waar te nemen. Men wil dan zijn kracht zoeken in een zakelijk en aantrekkelijk politiek programma zonder al te veel te gewagen van de christelijke confessie. De Nederlandse *équipe* voelt eenvoudig *niets* voor dit streven naar ontconfessionalisering. Omdat dit streven er nu eenmaal is, ook binnen de EUCD, zou het toetreden van de Engelse conservatieven wind in de zeilen van de ontconfessionaliserende elementen in de EUCD brengen. Dat willen wij in Nederland voorkomen. Vandaar, dat de Nederlandse *équipe* zich tégen de toetreding van de Engelse conservatieven heeft verklaard. Ondertussen is er geen enkel bezwaar tegen

dat er een engelse équipe van christen-democraten wordt gevormd. Die zou dan moeten bestaan uit christen-democraten uit de conservatieve partij, maar óók toegankelijk moeten zijn voor christen-democraten uit de Labour-Partij.

Samenwerking is altijd moeilijker dan isolement. Elke samenwerking brengt problemen met zich mee. Elke samenwerking vraagt offers en ook compromissen. Ondertussen beginnen wij steeds duidelijker te zien, dat het tijd wordt om met onze samenwerking op te schieten. Wij zijn als christen-democraten namelijk erbarmelijk achter. Achter bij de socialisten en de communisten. Achter zijn wij bij de socialisten. Wat ons van hen scheidt, is duidelijk. Het gaat om de rol van de staat, de erkenning van de eigendom, de persoonlijke verantwoordelijkheid, het particuliere initiatief, en zovele andere dingen meer. Het zou voorts ook bijzonder verkeerd en noodlottig zijn, wanneer wij zouden vergeten, dat het communisme de wereldrevolutie nog steeds voor ogen heeft en daarvoor alle krachten inspant. Wie nu nòg niet de gevaren van het communisme heeft onderkend, mag wel ziende blind heten. De eenheid van het communisme moge dan in onze dagen wat minder indrukwekkend zijn dan wij wel eens hebben gedacht -, de eenheid en de samenwerking zijn in het communistische kamp toch altijd nog heel wat beter dan zulks in het christen-democratische kamp het geval is.

Hebben wij nu in deze laatste tien jaren veel gedáán? Wat is nu eigenlijk het nut van zulke internationale samenkomsten, die uit de aard der zaak veel geld kosten? Het zou mogelijk zijn een overzicht te geven van de resoluties, die aan het einde van elk congres zijn opgesteld en aangenomen. Maar dat zou te veel ruimte vragen. De vraag is dan ook nog in hoeverre de nationale partijen zich aan die resoluties hebben gehouden. Zijn zulke internationale conferenties meer dan „show”?

Zelfs al zou het alleen maar gaan om wat dan depreciërend „show” genoemd zou kunnen worden, zou ik het nòg de moeite waard achten. Het is nu eenmaal zó, dat men in deze wereld en zéker in de politieke wereld van tijd tot tijd „acte de présence” moet geven. Wij zijn er óók nog! De partijen in het buitenland hebben naar mijn indruk veel meer besef dan wij voor de noodzakelijkheid van tijd tot tijd van zich te laten horen en in de publiciteit te komen. De C.H.U. is krachtens traditie een groepering, die er niet van houdt reclame voor zichzelf te maken; wij worden gekenmerkt door een beminnelijke bescheidenheid. Dat moet niet te ver gaan.

Wij moeten ons meer gaan bekommeren om onze „image” onder ons volk en in deze wereld. Onze verschijning voor televisie en radio zou

veel planmatiger geregeld moeten worden en met meer massapsychologisch inzicht moeten worden voorbereid. Ook onze verschijning in de grote wereld is van belang. De tijd van het provincialisme is voorgoed voorbij. Ondertussen zie ik het belang van de internationale samenkomsten van de EUCD toch voornamelijk in iets anders. En dat is dat de leidende christen-democraten van Europa elkander kennen. Het belang van dergelijke internationale samenkomsten is niet gelegen in de officiële redevoeringen en de programmatische vergaderingen; het eigenlijke belang schuilt in de gesprekken en ontmoetingen. Men leert elkander en ook elkanders omstandigheden kennen. Men komt tot de ontdekking wat een wonderlijke staalkaart Europa is; hoe het overal weer anders is.

Neen, men kan het belang van de europese samenkomsten moeilijk overschatten. Zij zijn in onze tijd gebiedend noodzakelijk.

Tien jaren samenwerking van de confessionele partijen. Het gaat internationaal wat beter dan nationaal. Maar wij zijn nog lang niet waar wij zijn moeten. Samenwerking is geboden en noodzakelijk:

1. omdat de indeling in partijen eigenlijk niet meer helemaal eerlijk is. Ik bedoel: er zitten in de drie confessionele partijen, die ons land rijk is, allerlei elementen, die bij elkaar horen; mensen, die bij elkaar horen en alleen door afkomst in een bepaalde partij terecht zijn gekomen. Zou het niet gewenst zijn, dat de gelijkdenkenden in drie partijen wat dichter bij elkaar kwamen?

2. omdat de christenen elkaar broodnodig hebben in deze tijden van toenemende saecularisering. Ik heb soms de indruk, dat er in onze gelederen nogal wat mensen zijn, die nog steeds niet tot zich hebben laten doordringen hoe ver ons volk reeds is gesaeculariseerd en die er ook geen oog voor hebben, dat de saecularisatie ook reeds diep in kerkelijke kringen en vooral in de kerkelijke jeugd is doorgedrongen.

3. omdat de wereld steeds kleiner wordt. In de politiek gelden ver en nabij nauwelijks meer. Wat in Laos gebeurt, is tegenwoordig even belangrijk voor ons als wat in België gebeurt en soms nog belangrijker. Wij zullen, of het ons lust of niet, mondiaal moeten gaan denken en ons aangeboren provincialisme moeten overwinnen.

4. omdat God het van ons vraagt. Ik moge dit laatste punt toelichten met een citaat van prof. Bakhuizen van den Brink. Om dan met dat citaat te eindigen. In juni 1961 schreef de onlangs afgetreden Leidse

hoogleraar nadat hij op de oecumenische gezindheid op kerkelijk gebied had gewezen: „Wat er aan eenheid tot stand gebracht kan worden door ons, moge dan al niet alles zijn, iets is het wel en dat iets is naar mijn mening genoeg om althans in ons politieke leven ernstig naar meer samenwerking te streven.

Als men daarvoor een theologische verantwoording, een theologisch fiat wenst, welnu, dan is dat met het gebed van Christus gegeven. Dit wege ons thans maar eens zwaarder dan welk ander dogma ook. Wij zullen moeten afwegen, wat deze tijd van ons christelijk verantwoordelijkheidsbesef vraagt. Dat daaruit een nieuwe wending volgt, lijdt geen twijfel” (Christelijk Historisch Tijdschrift, juni 1961).

TIEN JAAR POLITIEKE PARTIJEN

Mr. J. W. van Gelder

Zonder politieke partijen zou men zich de democratie niet meer kunnen denken. Zij zijn voor het behoorlijk funktionieren van een democratische staat onontbeerlijk. Dat stelde professor mr. G. van den Bergh vast in het hoofdstuk over het staatsrecht in het Repertorium van de Sociale Wetenschappen. En professor mr. dr. J. Barents achtte het, blijkens zijn boekje over „De wetenschap der politiek” (1948) bij de ontwikkeling van de huidige samenleving onvermijdelijk, dat in politieke partijen de belangrijkste mogelijkheden van politieke keuze worden belichaamd.

Dat politieke partijen onontbeerlijk of zo men wil onvermijdelijk zijn is vandaag de dag ook nog de gangbare mening.

In ons land kennen wij, anders dan bijv. in de Verenigde Staten, Engeland, de Skandinavische landen of Oostenrijk nog steeds de situatie, dat er vele politieke partijen en groeperingen aan de verkiezingen deelnemen. Bij gemeenteraadsverkiezingen lijkt het hek zelfs helemaal van de dam. Kenden wij tien jaar geleden een vijftal grote en daarnaast een aantal kleinere tot zeer kleine partijen, thans is het ook nog zo. Wel zijn een paar kleinere partijen groter geworden.

Ook zijn het merendeel van onze politieke partijen nog steeds beginselpartijen. Zo is zelfs de opzet van de Boerenpartij eigenlijk die van een beginselpartij. Met het in 1966 verschenen rapport van de structuurkommissie van de KVP versta ik dan hier onder beginselpartij: „*een staatkundige partij, die bij het vervullen van haar taak en opgave uitgaat van fundamentele inzichten inzake de mens en de samenleving der mensen*”. Dat betekent dan niet, dat daarmee ook de gedachte inrichting van de staat al aanstonds en voor altoos zou zijn gegeven en evenmin, dat het politiek beleid daardoor reeds in concreto zou zijn bepaald. Toch mag uit de omstandigheid, dat veel hetzelfde bleef niet worden afgeleid, dat er in de tien jaar van het bestaan van het C.H. Tijdschrift op het stuk van het partijwezen in ons land niets zou zijn veranderd en dat in die jaren geen ontwikkeling te zien zou zijn geweest.

Er was en is inderdaad wel sprake van een ontwikkeling. De vraag is nu, of die ontwikkeling nog aan de gang is of reeds is afgesloten. Vraagpunten zijn ook waarheen die ontwikkeling leiden zal en welke veranderingen ze tot nu toe heeft teweeg gebracht.

Eigenlijk kan een beschouwing over een periode van slechts tien jaar niet voldoende worden geacht om daaruit duidelijke konklusies te trekken over aan de gang zijnde ontwikkelingen en veranderingen. Daarvoor zou men een langere periode moeten overzien.

Ik grijp daarom ook nog wat verder terug dan tot tien jaar geleden. Op het tijdstip, waarop het C.H. Tijdschrift voor het eerst het licht zag was immers ook al sprake van een ontwikkeling. Ik mocht toen in dit tijdschrift een artikel schrijven over de verhouding tussen de grote politieke groeperingen in ons land. Evenals anderen voor en na mij deden, wees ik er toen op, dat al in die tijd de tegenstellingen tussen de grote politieke partijen veel minder duidelijk lagen dan voorheen.

De standpunten, die werden ingenomen, waren — zo stelde ik toen al — minder exclusief dan tevoren. Toen en later hebben velen opgemerkt, dat de beginselprogramma's van de grote politieke partijen in ons land onderling zoveel gelijkenis vertonen. Men groeide ook in zekere mate naar elkaar toe.

Men mag, dunkt mij, stellen, dat deze veranderingen zich begonnen te voltrekken als gevolg van een toenemend begrip voor de betrekkelijkheid van vele opvattingen en standpunten op het terrein van de politiek en van het groeiend besef, dat er toch ook wel juiste elementen scholen in de felle kritiek van hen, die de „doorbraak” voorstonden.

Volledigheidshalve moet ik hierbij wel opmerken, dat ook al voordat van een streven naar „doorbraak” sprake was, mensen uit de kring van de christelijke partijen kritische geluiden omtrent de eigen christelijke partijgroepering hebben geuit. Al is de „doorbraak” dan niet gelukt in de zin, zoals de voorstanders daarvan die bedoelden, — en dat is maar goed ook — het mag ons niet beletten te erkennen, dat het poneren van de doorbraak-gedachte op de visie ook van de christelijke politieke groeperingen duidelijk invloed heeft gehad.

De kritiek van de zijde van de „doorbraak” was stellig vaak veel te scherp. Zij die de doorbraak voorstonden hebben in groten getalen de christelijke partijen ook duidelijk geheel de rug toegekeerd. Maar hun kritiek heeft er toch toe medegewerkt, dat in de christelijke partijen onder meer het besef groeide, dat men te vaak geneigd was geweest als typisch christelijk beginsel aan te merken, wat niet als zodanig mocht worden beschouwd.

Ook heeft die kritiek mede bewerkt, wat wij in de christelijke partijen duidelijker zijn gaan zien, dat in onze gedachten veel begrepen is, wat wij met niet-christenen gemeen kunnen hebben. En niet alleen voor de christelijke partijen, maar ook voor liberalen en socialisten geldt, dat zij door de praktijk geleerd er meer begrip voor kregen dat hun stellingen en standpunten van een meer betrekkelijk karakter waren, dan zij aan-

vankelijk geloofden. Daaruit is dan onder meer ook te verklaren de ontwikkeling van liberalisme naar neo-liberalisme en van het oude socialisme naar het democratisch socialisme.

De aansluiting van vele christenen bij de liberale en socialistische partijen heeft voorts uiteraard ook invloed gehad op de programs en het beleid van die partijen. Als gevolg van al deze factoren werd de afstand tussen de grote politieke partijen in feite kleiner en ontstond meer mogelijkheid voor samenwerking ook tussen confessionele en andere partijen. Maar daarmee was de ontwikkeling nog niet afgesloten.

Het verzet van de voorstanders van de „doorbraak” tegen de christelijke partijen was gevoed door de overtuiging, dat slechts wat men noemde „zuiver staatkundige beginselen” grondslag voor partijformatie konden zijn en dat de christelijke beginselen, die de christelijke partijen tot haar grondslag kozen, aan het wezen van de partijvorming vreemde elementen vormden.

Zo stelde ook professor R. Kranenburg het in zijn boekje „Politieke Organisatie en Groepspsychologie”. De konsekwentie van dit standpunt was, dat men criteria moest aangeven, die dan wel beslissend zouden zijn voor de partijvorming. Het is merkwaardig te konstateren hoe weinig daaruit kwam.

Wanneer professor mr. dr. G. van den Bergh in het reeds eerder genoemde hoofdstuk in het Repertorium van de Sociale Wetenschappen enige, zoals hij zelf stelt: „neutrale, wetenschappelijk verantwoorde opmerkingen” maakt over onze politieke partijen, dan stelt hij, dat de ene van nature gegeven fundamentele tegenstelling is die tussen progressieven en conservatieven. Hij schrijft dan verder: „Deze tegenstelling tussen vooruitstrevendheid en behoudzucht is, ook naar mijn eigen levenservaring, beslissend voor het stelling nemen ten aanzien van alle belangrijke maatschappelijke en staatkundige vragen, die hic et nunc, in ons land en in deze eeuw aan de orde zijn. Godsdienstige of levensbeschouwelijke tegenstellingen komen daarbij niet, of slechts indirect en dan nog bij hoge uitzondering aan de orde”.

Zijn konklusie is dan, dat het niet gelukkig is, als de politieke keuze door godsdienst of levensbeschouwing wordt bepaald en dat te wensen ware, dat de partijverhoudingen in ons land steeds meer door de natuurlijke tegenstellingen (conservatief — progressief) zullen worden beheerst. Als dat laatste zou gebeuren, zou volgens genoemde schrijver „het grootste euvel van onze partijverhoudingen, ja van ons ganse staatsbestel, zijn verholpen”.

Daar zitten wij dan met die van nature gegeven fundamentele tegenstellingen: vooruitstrevend en behoudend. Met wijlen professor A.

Anema ben ik geneigd te zeggen: „Wat heb ik daaraan? Het gaat er maar om waarnaar je streeft en wat je conserveert”.

De socialisten, die zich veelvuldig van deze tegenstelling bedienen, eisen daarbij het predikaat „vooruitstrevend” kennelijk voor zich op en voelen zich geroepen anderen naar hun maatstaf van vooruitstrevendheid te meten. Zo bezien is dan het criterium wel erg simpel. Het heeft ook meer met psychologie dan met politiek van doen. Het is ook allerminst objectief. Vooruitstrevend is voor hen identiek met socialistisch, behoudzuchtig identiek met liberaal. De van nature gegeven tegenstelling tussen conservatief en progressief wordt dan in feite die tussen liberalisme en socialisme, al moet men dan wel toegeven, dat er gradaties zijn. Het criterium, dat van socialistische zijde op deze wijze voor partijvorming wordt gehanteerd, kan geen aanvaardbaar criterium zijn.

Het bedoelde criterium heeft dan ook terecht nooit volledig ingang gevonden. Anderzijds moet worden erkend, dat de christelijke partijen er ook niet in geslaagd zijn algemeen haar aanvankelijk uitgangspunt ingang te doen vinden, dat het criterium voor partijvorming alleen en uitsluitend althans in hoofdzaak de levens- en wereldbeschouwing zou moeten en kunnen zijn. Met die levens- en wereldbeschouwing zijn ook niet aanstonds de visie op de inrichting van de staat en de grote staatkundige beslissingen gegeven.

Al met al betekende dit, dat een allen aansprekende gedachte omtrent de maatstaven voor politieke partijvorming niet meer werd geboden. Het bleek in feite een strijd tussen het oude antithese-beeld en het schrale entweeder-oder van het progressief en conservatief. Ook nu zijn wij er dus nog niet uit.

Toch hebben de laatste tien jaren ons weer een stukje verder gebracht naar een betere situatie en naar een betere visie. Dat was ook hard nodig. Er is de laatste jaren in de pers veel over geschreven en in vergaderingen veel over gesproken. De verkiezingsuitslagen van de laatste jaren hebben ook de grote politieke partijen vaak harde lessen gegeven. Noch de visie van de grote politieke partijen, noch de door in een regeringsblok samenwerkende partijen geboden zeer brede of brede basispolitiek hebben bij ons volk in ruime kring werkelijk bezieling kunnen wekken. Al was er natuurlijk wel begrip en waardering voor gunstige tot stand gebrachte regelingen op verschillend terrein.

De huidige wijze van politiek bedrijven spreekt velen in ons land niet meer aan. Mede daaruit is te verklaren het feit, dat nieuwe groepen zonder duidelijk eigen brede visie maar boordevol kritiek op de bestaande orde veel stemmen trekken. Begrijpelijkerwijs is dit voor de grote

partijen zelf niet onopgemerkt gebleven. Velen in die partijen bezinnen zich op een nieuwe visie, die zeker nodig is.

De Katholieke Volkspartij, die in januari 1966 een rapport van haar structuurcommissie het licht deed zien, is voor gegaan.

Erkend moet worden, dat het rapport verschillende nieuwe gedachten biedt. Daarin blijkt ook duidelijk van een veel grotere openheid ten opzichte van de andere grote politieke partijen. Maar ook in andere grote partijen worstelt men om een nieuwe visie.

Dat is geen eenvoudige zaak en men is er nog niet uit. Zo is dus de ontwikkeling, die nog gaande is, nog niet voltooid. Bovendien is nog niet volledig duidelijk waarheen die ontwikkeling precies leiden zal.

Toch wil ik proberen over de richting van de op gang zijnde ontwikkeling enkele opmerkingen te maken. Er zijn namelijk, zo dacht ik, toch wel enkele lijnen vrij duidelijk te onderkennen. Daar is in de eerste plaats de roep om meer duidelijkheid met betrekking tot de standpunten van de grote politieke partijen ten aanzien van de grote vraagstukken van deze tijd. De tijd lijkt voorbij, waarin men het zich als grote partij kon veroorloven zich niet althans in grote lijn duidelijk uit te spreken over die problemen, die aan de orde van de dag waren. De grote politieke partijen hebben dat begrepen. Ook al heeft de ene partij meer mogelijkheid om aan de weg te timmeren dan de ander, over het algemeen mag toch gesteld worden, dat alle grote politieke partijen zich meer duidelijk dan vroeger pogen te verklaren omtrent vraagstukken, die ons volk in deze tijd beroeren. En voorzover zij het daarin nog niet zo ver hebben gebracht zijn zij althans een eindweegs onderweg.

Maar met de hier bedoelde duidelijkheid alleen is men er vandaag de dag niet. Daarmede kom ik op een tweede punt. Men wil van de politieke partijen ook weten, in hoeverre zij bij een politieke samenwerking haar duidelijke standpunten zullen blijven handhaven en zullen proberen te realiseren wat zij zo duidelijk zeggen voor te staan.

Dat brengt met zich, dat voor die politieke partijen de behoefte lijkt te ontstaan zich reeds vóór de verkiezingen daaromtrent ook duidelijk, zij het in grote lijn, uit te spreken. Tot nog toe is men op dit punt nog bij geen van de grote politieke partijen geslaagd.

Een derde lijn, die ik in de huidige ontwikkeling meen te mogen zien is die van een groeiende neiging tot weren van conformisme. Velen in ons volk wensen wat nieuws te zien en te horen van de partijen. Zij willen zien, dat ze nieuwe paden durven betreden en niet alleen maar met de oude standpunten en stellingen, die vaak ook niet meer aanspreken in deze tijd, opereren. Zelfs wil men, na zijn keuze voor een politieke partij bepaald te hebben, toch ook nog een zekere zelfstandigheid voor

zich opeisen. De eigen visie moet niet op alle punten die van de gekozen partij behoeven te dekken al zal ten aanzien van hoofdvragen en van grote lijnen eenstemmigheid noodzakelijk zijn. Het zal in ieder geval ook zo moeten zijn, dat zij die bij eenzelfde partij zijn aangesloten tenminste één kant op willen. Het lijkt er op, dat de grote politieke partijen niet geheel ongevoelig zijn gebleven voor de hier aangeduide behoefte van velen in ons volk.

In de aan de gang zijnde ontwikkeling zie ik ook een zeker streven naar deconfessionalisering, een zich meer losmaken van een bepaalde Kerk (zo ook het rapport van de structuurcommissie van de KVP) of van een bepaalde theologische visie. Dat wil dan niet zeggen, dat men zijn godsdienstig uitgangspunt overboord zet, maar wel, dat men meer begrip heeft gekregen voor de mogelijkheid ja de noodzaak vanuit een bredere christelijke visie met vele andere christenen zich in een partijverband te voegen.

Ik merk hierbij op, dat de structuurcommissie van de KVP in haar eerder genoemde rapport dan ook aanbeveelt „de mogelijkheden van nieuwe breder opgezette, doch christelijk geïnspireerde partijstructuren te onderzoeken en de feitelijke totstandkoming ervan ook in de praktijk met alle daartoe geeigende middelen te bevorderen”. Zij stelt daarbij, dat het dan noodzakelijk zal zijn uit karakter en verschijningsvorm van de partij een aantal elementen te elimineren, die de indruk van een bepaalde kerkgebondenheid wekken.

Het komt mij voor dat dit uitingen zijn, die velen ook in de CHU hebben aangesproken. Het meest krachtig is evenwel de roep, om een nieuwe bezielende visie van de partijen, die het vaak dorre politieke leven en partijwezen zal kunnen doorbreken. Het veel omvangrijker gebruik van de grote publiciteitsmedia hebben de politiek meer tot ons volk gebracht. Het resultaat was tot nu toe voor de politieke partijen niet gunstig. Ons volk verwacht meer. En ik dacht terecht. Het zal de taak zijn vooral ook van de grote christelijke partijen, de nodige nieuwe bezieling te wekken. Niet door weer oude stokpaardjes van stal te halen. Wel door met begrip voor de noden van deze tijd een nodige bredere christelijke visie zich eigen te maken, zich daarbij met een gematigd radicalisme te ontworstelen aan opvattingen en standpunten, die het breder uitzicht en inzicht zouden kunnen belemmeren. Zie ik het goed, dan gaat veler denken thans in deze richting.

De ontwikkeling in ons nederlands partijwezen is nog gaande. Enkele van de lijnen, die daarin zijn te onderkennen, poogde ik aan te geven. Misschien ben ik daarin enigszins geslaagd, wellicht ook niet of nauwelijks. Het zij dan zo. Als het dan maar wel zo mag zijn, dat men ook in

de CHU zal voortgaan met zich te bezinnen op de eigen houding en visie in deze veranderende tijd.

Moge het zo zijn, dat men in de komende jaren ook vanuit de CHU door haar visie en vaart meer dan voorheen ons volk zal weten te inspireren.

DOOR DE LOHMANSTICHTING UITGEBRACHTE RAPPORTEN

Februari 1958

Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie (doorbraakrapport)

Juni 1961

De spreiding van het wetenschappelijk onderwijs.

Samenstelling commissie:

Prof. Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink, Leiden, voorzitter;
Dr. I. N. Th. Diepenhorst, Epe; Drs. J. W. van Hulst, Amsterdam;
Dr. Ir. G. A. Kluitenberg, Eindhoven, secretaris.

Jaunari 1963

Nederlands taak inzake samenwerking met de ontwikkelingslanden

Samenstelling commissie:

Prof. Mr. M. Bos, Zeist, voorzitter; Prof. Dr. J. E. Andriessen, Wassenaar;
A. M. de Boo, Delft; Dr. I. N. Th. Diepenhorst, Epe; E. H. van Eeghen,
Heemstede; Mej. Mr. E. A. Haars, Breukelen; Mr. B. van Haersma Buma,
Workum; Drs. D. F. van der Mei, Rijswijk; Mevr. Mr. J. C. Z. Pelleboer-Beuker,
Rijswijk; Dr. A. H. J. Prins, Groningen; Ir. C. Staf, Arnhem; Ds. N.
O. Steenbeek, Amersfoort; Drs. B. J. Udink, Rotterdam; J. Wanmaker, Sloot-
dorp; Mr. F. J. H. Schneiders, Breukelen, secretaris.

Februari/maart 1964

* Overheid en humanisme

Samenstelling commissie:

Mr. H. Mulderij, Amsterdam, voorzitter; Mr. G. J. J. A. Delfgaauw, 's-Graven-
hage; Ds. S. Gerssen, Utrecht; M. Hulst, Utrecht; Ds. O. T. Hylkema,
's-Gravenhage; Drs. F. A. Kraaijeveld, Driebergen; Ds. A. Oliemans, Dordrecht;
Ds. J. P. van Steenbergen, Apeldoorn; Mr. W. de Bruijn, Voorburg, secretaris;
Mej. C. J. Albers, adjunct-secretaresse

Februari 1966

* Herziening van het echtscheidingsrecht

Samenstelling commissie:

Mr. M. B. van de Werk, Utrecht, voorzitter; Mr. A. C. W. Beerman, Rotterdam;
Dr. P. A. Elderenbosch, Amersfoort; Mevr. Mr. M. Grooten-van Boven,
Amsterdam; Dr. Joh. van der Spek, 's-Gravenhage; Dr. F. J. Tolsma, Poortugaal;
Mr. H. Mulderij, Amsterdam, secretaris.

Ter perse

De bevolkingsontwikkeling

Samenstelling commissie:

Dr. C. Blankestijn, 's-Gravenhage, voorzitter; W. Jongeneel, Muiden; Mej. G.
Kloosterman, Middelburg; Ds. A. Oliemans, Dordrecht; Drs. A. D. W. Tilanus,
Arnhem; R. G. J. Lier, Apeldoorn, secretaris.

COMMISSIES

De Lohmanstichting kent thans de volgende studieverenigingen:

1. Belastingwetgeving.
2. Bezitsvorming.
3. Bovengemeentelijke ordening.
4. Europese politiek.
5. Grondwetsherziening.
6. Sport en Recreatie.
7. Verzuiling.
8. Welvaartsstaat.
9. Zuid-Afrika.
10. Werkgroep Chr. Hist. historici.

INHOUD C.H. TIJDSCHRIFT 1955-1965

Eerste jaargang

No. 1.	Voorwoord.
De toekomstige ouderdomsverzekering.
Nederlandse defensie in onze tijd.
Overheid en maatschappelijk werk.	Dr. I. N. Th. Diepenhorst
Mr. Dr. J. van Bruggen
M. R. H. Calmeyer
No. 2.	Het onderwijsprobleem in Nederland.
Het Deltaplan.	Drs. A. D. W. Tilanus
Drs. J. W. v. Hulst
Ir. H. G. Kuipéri
No. 3.	Een cultuurprobleem.
Het tien-jarenplan voor Suriname.	Prof Dr. G. C. v. Niftrik
Mr. Th. J. v. d. Peijl
No. 4.	De positie van de C.H.U. t.o.v. andere politieke groeperingen.
Onze woningvoorziening.	Mr. J. W. van Gelder
Prof. Dr. Ir. H. G. van Beusekom

Tweede jaargang

No. 1.	Zes jaar arbeid in Nieuw-Guinea.
Het getuigenis der kerk op staatkundig gebied.	Mr. H. G. Verhoeff
Dr. P. A. Elderenbosch
No. 2.	Een Europees-Arabische conferentie.
Overheid en oudsten des volks.	Drs. A. D. W. Tilanus
Prof. Dr. H. M. H. A. v. d. Valk
No. 3.	Efficiency in het onderwijs.
Reorganisatie sociale verzekering.
Konflikt der generaties.	Mr. Dr. J. v. Bruggen
Dr. N. Vels Heijn
No. 4.	Waarom wij Christelijk Historisch zijn en blijven.
De sociale en culturele betekenis van plattelandsstructuren d.m.v. ruilverkaveling.
Enkele (principiële) aspecten van het belastingvraagstuk.	Prof. Dr. Th. L. Haitjema
Ir. S. Herweijer
W. Scholten

Derde jaargang

No. 1.	Subsidiëring van kerkbouw van overheidswege I.
Peking, het Moskou van Z.O.-Azië.	Mr. H. Mulderije
Dr. G. W. Overdijkink.
No. 2.	Subsidiëring van kerkbouw van overheidsweg II.
Bestaansrecht van Christelijke politieke partijen I.	Mr. H. Mulderije
Prof. Dr. A. A. van Ruler
No. 3.	Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie.
Hervormd belijden en Hervormd beleid.	rapport
Dr. F. H. Landsman
Dr. P. A. Elderenbosch
No. 4.	Herinnering en verwachting.
Bestaansrecht van Christelijke politieke partijen II.
De landbouw en de ruimtelijke ordening.	Prof. Dr. A. A. van Ruler
Ir. M. A. Geuze en
Dr. Ir. W. H. Ubbink

Artsenproblemen; moeilijkheden en mogelijkheden.

Vierde jaargang

- No. 1. Uit de historie der Christelijke partij.
De industrialisatie van het plateland.
Inkomingsvorming en arbeidstijdverkorting.
- No. 2. Staat en Burger
Gemeentelijke ruimtekunde.
- No. 3. Godsdienstvrijheid en toch proces-sieverbod.
Hulpverlening aan minder ontwikkelde landen.
- No. 4. De Omgekeerde Oecumene
Een vluchtheuvel in de wereld
Hoe dienen wij vrede en vrijheid in het atoomtijdperk?

Vijfde jaargang

- No. 1. Van de gouden standaard naar een nieuwe monetaire wereldorde.
Enkele kanttekeningen bij het subsidiebeleid voor het jeugdwerk.
- No. 2. Spreidingsproblemen bij het hoger onderwijs.
De positie van Benelux in Europa.
- No. 3. Oorzaken van de breuk in de Labour Party.
Indrukken uit Rood-China.
De positie van de burger.
- No. 4. Schuldgevoel en politieke beslissing.
Ontwerp van wet tot regeling van het voortgezet onderwijs (Mammoetwet).

Zesde jaargang

- No. 1. De geestelijke achtergronden van de N.A.V.O.
De hervorming van de onderneming.
- No. 2. De structuurverandering in de verhouding van kerk en overheid.
De kunst om op de rechte wijze te sterven.
- No. 3. Rome en de vrijheid van godsdienst.
Het pacifisme.
Kerkelijk leven in de Noordoostpolder.
- No. 4. Subsidiëring van humanistisch werk?

W. J. Royaards

Dr. P. A. Elderenbosch

Prof. Dr. Ir. H. G. van Beusekom

Drs. J. W. de Pous
Mr. J. W. van Gelder
H. J. Langman

Dr. M. Boon

Mr. D. J. C. v. d. Peijl
Ds. N. O. Steenbeek
Mr. M. B. v. d. Werk
Mr. B. v. Haersma Buma
Drs. J. Tegelaar

Prof. Dr. H. M. H. A. v. d. Valk

Dr. H. Schamhardt

Prof. Dr. F. H. L. v. Os
Mr. W. F. Lichtenauer

H. J. W. van Wieringhen
Drs. A. Sprey
Mr. Dr. K. de Vries

Mr. H. K. J. Beernink

Drs. J. W. van Hulst

Dr. I. N. Th. Diepenhorst

Drs. G. Lasseur

Prof. Dr. A. A. van Ruler

Dr. I. N. Th. Diepenhorst

Dr. P. A. Elderenbosch
Dr. H. A. Schuring

J. Jukema

Mr. G. J. J. A. Delfgaauw

Godsdienstonderwijs op de openbare lagere school.
De anti-hongeractie in Nederland.

F. Goudzwaard
Mevr. G. J. van Beekhoff-
van Selms

- No. 5. Naar een christelijk eenheidsfront.
Het „probleem” Nederlands Nieuw-Guinea.
No. 6. Autoriteit en majoriteit.

Prof. Dr. J. N. Bakhuizen
van den Brink
Dr. I. N. Th. Diepenhorst
Prof. Dr. G. C. van Niftrik

Zevende jaargang

- No. 1. Welke zijn doelstellingen en inhoud thans van christelijk-sociale politiek naar reformatorische visie?
Subsidiepolitiek.
No. 2. Het sociaal en economisch program.
De ontwikkeling der Nederlandse Antillen.
No. 3. De Christen Democratische partij: het doel en de motieven.
Welke zijn doelstellingen en inhoud thans van christelijk-sociale politiek naar reformatorische visie?
No. 4. Het sociaal en economisch program.
Overheid en recreatie.
No. 5/6. **Deltanummer.**
Van statisch tot dynamisch.
Het nieuwe gezicht van Zeeland.
Industrialisatie in de Delta.
Zeeland-recreatieland.
Het vereenvoudigd waterschapspatroon in het Deltagebied.
De gemeenten in Deltaland.
Brengt het Deltaplan een agrarische aardverschuiving?
De toekomst van de Deltavisserij.
De geestelijke gevolgen van de Delta: revolutie.

prijsvraag
Dr C. Blankestijn

Prof. Dr. J. E. Andriessen
Dr. I. N. Th. Diepenhorst
Drs. H. J. Viersen

prijsvraag

Mr. Dr. J. van Bruggen
Ds. S. P. de Roos
Ir. M. A. Geuze
Ir. J. Ph. L. Petri
C. F. van der Peijl
Ir. P. J. 't Hooft
Jhr. Mr. G. C. D. Rutgers
van Rozenburg
Mr. F. Th. Dijkmeester
Dr. Ir. W. H. Ubbink
A. Hack
Ds. H. M. Strating

Achtste jaargang

- No. 1. Het dilemma met betrekking tot de kernwapenen.
No. 2/3. **NEDERLANDS TAAK** (inzake samenwerking met de ontwikkelingslanden).
Voorwoord.
Algemeen Gedeelte.

Prof. Dr. G. C. van Niftrik
rapport

Prof. Mr. M. Bos
De secretaris namens de
commissie

De dienst van de Kerk in de internationale bijstand.

Mr. B. van Haersma Buma

De taak van de vrijwilligers in de ontwikkelingslanden.
 De Nederlandse jeugd en de hulp aan de ontwikkelingsgebieden.
 De plaats en de taak van de vrouw bij de opbouw van de economische ontwikkeling van haar land.
 Enkele aspecten van de technische hulp aan ontwikkelingsgebieden.
 Ontwikkelingshulp en cultuurverandering.
 De techniek van de Nederlandse hulpverlening.
 Ruilvoetproblemen in de ontwikkelingslanden.
 Investeringsbescherming.
 De E.E.G. en het associatieprobleem.
 De Nederlandse bijstand aan Suriname en de Nederlandse Antillen.
 Nederlands taak.

- No. 4. Het zogenaamde processieverbod.

De betekenis van de ontwikkelingskernen voor de probleemgebieden.

- No. 5. Het kleine boerenvraagstuk.
 Praktisch-principiële overwegingen met het oog op de verdediging der vrijheid.
 Het christelijk geweten en de bewapeningswedloop.
 Het communisme een uitdaging? Verdediging der vrijheid?
- No. 6. De economische orde, een probleem.
 Welvaartstaat of welzijnsstaat.

Negende jaargang

- No. 1. Nationale of internationale kernbepaling.
 Het pluriform en expansief bouwbeleid.
- No. 2. De algemene bijstandswet en het subsidiariteitsbeginsel.
 Lot en vrijheid onder psychiatrisch perspectief.
- No. 3. Overheid en humanisme.
- No. 4. Enkele aspecten van modern gemeentebestuur.
 Een juridisch proefschrift over Hoedemakers „Christelijk-Historisch Staatsrecht”.

Mr. E. A. Haars

Ds. N. O. Steenbeek

Mr. Joh. C. Z. Pelleboer-Beuker

Ir. C. Staf

Dr. A. H. J. Prins

E. H. van Eeghen

Prof. Dr. J. E. Andriessen

Prof. Mr. M. Bos

Drs. D. F. v. d. Mei

Dr. I. N. Th. Diepenhorst

Prof. Dr. J. N. Bakhuizen
 v. d. Brink

Mej. Drs. E. W. v. d. Klift

G. v. d. Ley

Prof. Dr. G. C. van Niftrik

Prof. Dr. R. C. Kwant

M. Ruppert

Th. E. E. H. Mathon

Prof. Dr. H. M. H. A. v. d. Valk

Mr. F. Goud

M. R. H. Calmeyer

Ir. M. Eilion

Dr. J. W. Beerekamp

Dr. H. v. d. Drift
 rapport

Mr. H. Rijpstra

Prof. Dr. Th. L. Haitjema

No. 5/6.	Theocratie en democratie. De Verenigde Naties. De Raad van Europa. Het Europese Parlement. De Raadgevende interparlemen- taire Beneluxraad. Het Navo-parlement.	Ir. H. Jonkers en A. Pol Mr. Joh. C. Z. Pelleboer-Beuker Jkvr. Mr. C. W. I. Wttewaall van Stoetwegen Prof. Dr. J. W. van Hulst Ir. M. A. Geuze J. Kortenhorst
Tiende jaargang		
No. 1.	De betekenis van de psychologie voor de politiek. Sociaal minimum.	Ds. C. Aalders Mr. Dr. J. van Bruggen
No. 2.	Recht en politiek. Functionering democratie.	Mr. IJ. Scholten Drs. A. M. de Boo
No. 3.	The morning after. Richtsnoer en toetssteen.	Dr. I. N. Th. Diepenhorst Mr. H. Mulderije
No. 4/5.	De openlucht-recreatie. Landbouw en recreatie. Leven en laten leven als mensen met meer vrije tijd. De taak van de overheid inzake recreatie. Een oude brief.	Ir. C. Staf Mr. B. van Haersma Buma A. J. van Dulst Jhr. Mr. L. E. de Geer van Oudegein
No. 6.	Studieloon. Vindt de Christen-kunstenaar gehoor?	Mr. H. K. J. Beernink Dr. H. A. Schuring Piet Korthuys

Aleen een groter aantal leden kan ons blad uitbreiden.

Spreek met anderen over deze uitgave, daardoor werkt u mee aan de verbreiding van de C.H.-beginselen en de opbouw van ons blad.

Maak Uw vrienden attent op ons blad.

Nog beter, geef hen dit nummer ter inzage.

Ook kunt u adressen opgeven waar wij propaganda-nummers heen kunnen sturen.

VAN DE REDAKTIE

Uverschijning C.H. tijdschrift

Met dit *lustrumnummer* van het C.H. tijdschrift is de aflopende jaargang afgesloten. Voor deze bijzondere gelegenheid werden drie gewone nummers in één aflevering samengevoegd.

Met ingang van oktober krijgt U weer regelmatig elke 2 maanden een C.H. tijdschrift in Uw bus.

Verhouding van de abonnementsprijs

Door de sterk gestegen druk- en portokosten ziet het bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting zich helaas gedwongen de abonnementsprijs van het C.H. tijdschrift met ingang van de negende jaargang (1966/1967) tot f 6.50 per jaar te verhogen. Wij hopen dat U daarvoor begrip kunt opbrengen.

Puttend uit nimmer benutte rapporten van de toenmalige hoofdinspecteur van het lager, middelbaar en Latijnse onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden, vraagt dr. Reinsma aandacht voor de stand van het onderwijs tijdens het bewind van Willem I en II.

In het eerste hoofdstuk taxeert de auteur het tot heden bekende bronnenmateriaal, terwijl in het tweede en derde resp. de soorten van scholen en de opleiding van leerkrachten ter sprake komen; in het vierde hoofdstuk wijst hij op in de rapporten voorkomende sporen van de schoolstrijd. Daarna volgt het belangrijkste deel van dit werk, waarin het oordeel van een tijdgenoot over het peil van het Nederlandse onderwijs in het midden van de negentiende eeuw weerklinkt. Tenslotte wordt nog in twee hoofdstukken met name aandacht gegeven aan de Latijnse scholen en de Israelitische scholen.

scholen en schoolmeesters onder Willem I en II

door

dr. R. REINSMA con-rector van het Chr. Lyceum 'Overvoorde' te 's-Gravenhage.

Deze studie ontleent haar unieke karakter aan de geraadpleegde bronnen: de het gehele land betreffende rapporten van de 'opperpaedagoog in het Koninkrijk', H. Wijnbeek, die tussen 1832 en 1848 alle provinciën met diligence, trekschuit, boerenkar, te paard en soms te voet doorkruiste.

'Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II' is daarom meer dan een boek voor allen die betrokken zijn bij (de historie van) ons onderwijs. Het is door een rijke verscheidenheid van citaten tevens een belangrijke bron voor regionale en plaatselijke geschiedschrijving en voor kennis van lokale ontwikkelingen.

De medewerking van het Prins Bernhard fonds aan de totstandkoming van deze uitgave onderstreept de waarde.

De prijs van dit in geheel linnen band en suggestief omslag gevatte werk van 260 pagina's bedraagt f 19,50.

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

N.V. VOORHEEN VAN KEULEN PERIODIEKEN

Prins Mauritslaan 24 — Apeldoorn

